

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Asr-ı Saâdet'ten Hicrî Sekizinci Asra Kadar Yemen Bölgesinde
Kıraat İlminin Durumu

The Status of the Science of Qira'at in the Yemen Region from the Age of Bliss
to the Hijri Eight Century

Yazar / Author

Muazzam YENER

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Kahramanmaraş / TÜRKİYE
muazzam47@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9032-0988>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 09/07/2024

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 11/12/2024

Makale Yayın Tarihi: 31/12/2024

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Aralık / December

Yıl/Year: 22 Sayı/Issue: 44 Sayfa /Page: 97-123

Atıf/Citation: Yener, Muazzam. "Asr-ı Saâdet'ten Hicrî Sekizinci Asra Kadar Yemen Bölgesinde Kıraat İlminin Durumu". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2024), 97-123.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1513006>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

ASR-I SAÂDET'TEN HİCRÎ SEKİZİNCİ ASRA KADAR YEMEN BÖLGESİNDE KIRAAT İLMİNİN DURUMU

Öz

Yemen bölgesinin geride bıraktığı tarihi, kültürel ve ilmi birikimin katkısı yadsınamaz. Yemen bölgesi ilk dönemlerden itibaren tefsir, hadis ve kıraat, başta olmak üzere İslâmî ilimler alanında tarihten günümüze kadar gelen ve istifade edilen birçok eserin telif edildiği bir konumda olması önem arz etmiştir. Çalışmada Yemen bölgesinde hicri birinci asırdan sekizinci asra kadar yapılan kıraat ilmi çalışmalarının durumu ele alınmıştır. Bunlar içinde kıraat ilminin tartışmalı sorunlarını ve bilinmeyen yönlerini Yemen bölgesi açısından ortaya koymak çalışmanın gerekçesi olarak görülmüştür. Kıraat imamı içerisinde isimleri zikredilmeyen meşhur birçok kurrânın ismi gündeme getirilerek alana katkı sunulmaya çalışılmıştır. Yemen bölgesinde Hz. Peygamber döneminden itibaren bulunan Mushaf'ların durumu ve daha sonra Hz. Osman döneminde teksir ettirilerek İslâm Beldelerine gönderilen tartışmalı Mushaf sayıları içerisinde, Yemen Mushaf'ı söz konusu edilmiş ve buna dair tartışmalar gündeme getirilmiştir. Bunun yanı sıra Yemen bölgesinin kıraat birikimi içerisindeki önemine, kendi coğrafyasındaki bölgelerin kıraat farklılıklarına ve buna yönelik yaklaşımlarına değinilerek elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Asr-ı Saadet, Mushaf, Sekizinci Asır, Yemen

The Status of The Science of Qira'at in The Yemen Region From The Age of Bliss To The Hijri Eight Century

Abstract

The historical, cultural, and scholarly contributions of the Yemen region's legacy are undeniable. Since the early periods, the Yemen region has held an important position in the field of Islamic sciences, particularly in tafsir, hadith, and qira'at, being the site of many works that have been written and utilized throughout history. This study focuses on the status of qira'at-related scholarly work in the Yemen region from the 1st to the 8th century of the Hijra. Among the issues addressed is the problem of disputed qira'at readings and their unknown aspects, specifically in the context of Yemen. The study highlight the names of many famous reciters whose names have not been mentioned among the qira'at imams, thereby contributing to the field. The study also examines the status of the mushafs in Yemen, tracing their origins to the time of the Prophet, and delves into the debates about the number of mushafs sent during Caliph Uthman's reign, with a particular focus on the Yemeni mushaf. Additionally, the study evaluates the significance of Yemen's qira'at heritage, the differences in qira'at across various regions within Yemen, and the regional approaches to these differences.

Keywords: Qira'at, Asr-i Saadath, Mushaf, Eighth Century, Yemen

Giriş

İslâm'dan önce Yemen bölgesinde, Necrân Hristiyanlarından olan Rumlar, bölgedeki Ebnâ denen Fârisîler ve meskûn Arap kabileleri etkindi. Bunlardan Himyer, Hemdân, Mezhic, Havlân, Hadramût, Kinde ve Mehre adındaki kabileler, geniş kabileler olarak bilinmektedir. Farklı kollara ve aşiretlere ayrılan bu kabileler, komşu kabilelerle zaman zaman savaşmış, savaş ve barış durumunda özgür karar alma yetkisine sahip olmuşlardır. Bölgenin siyasi ve idari açıdan bu karışık durumu, düşünce ve inanç açısından bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlık dışında halkın pek çoğu putperest inancı benimsemiştir.

İnançları gereği her yıl belli zamanlarda Kâbe'ye yapılan ziyaretler, iki bölge halkının aralarındaki ünsiyeti güçlendirmiştir. Kaynaklar, İslâmî tebliğin Yemen halkına, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren ulaştığını ancak onların İslâm dinine asıl ilgilerinin, hicretin yedinci yılından

itibaren kendilerine gelen heyetler yoluyla arttığını kaydetmektedir. Özellikle bu dönemde Sâsânî'lerin Yemen valisi Bâzân'ın (öl.10/632) Müslüman olmasının ardından İslamlaşma sürecinin hızlandığı kaydedilmektedir¹

Hz. Peygamber (s.a.v) kendisine inen vahyî büyük bir dikkatle okuyor ve eksiksiz bir şekilde ashabına; ashabı da ondan aldıkları okuyuşları başkalarına aktarıyordu. Nitekim Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ı tertil ve güzel sesle okuyanları övdüğüne dair rivayetler aktarılmıştır. Ubey b. Ka'b (öl. 33/634), İbn Mes'ûd (öl. 32/652) ve Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665) ile ilgili övgülerde sıkça bulunan Hz. Peygamber, bu şekilde hem ashâbını Kur'ân'ı doğru öğrenmeye ve okumaya teşvik ederek, özel bir gayrette bulunup okumalarını sağlamaştıranları da övmüştür. Bu övülen sahâbilerden bir kısmı, Kur'ân'ı öğretmek için çeşitli İslâm coğrafyalarına dağılmış ve Hz. Peygamber'den öğrendikleri şekliyle buldukları yerlerde Kur'ân muallimleri olmuştur. Özellikle risâletin ilk yıllarında ve daha sonrasında Yemen bölgesine giden sahâbiler, Kur'ân kıraatlerine çok önem vermiş, farklı kıraatleri ve gelen rivayetleri muhafaza ederek gittikleri yerlerde bu aktarımlara özen göstermişlerdir.² Başlangıçta Arap yazısının gelişmemiş olması ve yedi harf ruhsatının bulunması gibi nedenlerle sahâbenin gittikleri bölgelerde onların kıraat farklılıkları bir sorun teşkil etmezken Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra Kur'ân kıraati hususunda bazı ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Hz. Osman (öl. 35/656), Kur'ân'ı, nazil olduğu Kureyş lehçesi üzerine çoğaltmış ve yedi harf ruhsatına bir sınırlama getirmişse de bu nüshalarda hareke ve noktalamanın bulunmaması, söz konusu ruhsatın kısmen de olsa geçerliğini koruyarak kıraat ihtilaflarını günümüze kadar taşımıştır.³

Araştırmamızda, Yemen bölgesinde hicrî birinci asırdan sekizinci asra kadar kıraat ilminin gelişim süreci ve buna etki eden sebepler ele alınacaktır. Bu konuda Yemen bölgesiyle ilgili İslâm kültür ve medeniyetine ilişkin diğer alanlarda çalışmalar varsa da kıraat ilmi hususuna yönelik araştırmaların gerek Arap literatüründe gerekse Türk literatüründe bakir kaldığını tespit etmiş bulunuyoruz. Ayrıca araştırmamız özgün olmakla birlikte, çalışma boyunca makale ve tezlerin yanı sıra klasik kaynaklardan faydalanmayı hedeflemekteyiz. Bu kaynaklarda ölüm tarihini tespit edemediğimiz sahabe veya zatların sadece isimlerini vermekle yetineceğiz. Araştırmamızda ilk dönemlerden itibaren kıraat meseleleri içerisinde ilk sekiz asırda Yemen bölgesinde kıraatlerin durumu, bununla alakalı Mushafların sayısı ve gönderildikleri beldeler içerisinde Yemen'in ne konumda olduğu vb. sorulara cevap arayacağız.

1. Asr-ı Saâdet Dönemi Yemen'de Siyasî ve İlmî Hayat

Yemen halklarının birçoğunun Hz. Peygamber döneminde Müslüman oldukları hususunda Yemen'li tarihçiler ittifak etmişlerdir.⁴ Çeşitli kabile ve kollara ayrılan Yemen'de, Yahudilik ve Hıristiyanlık inancını, halkın az bir kesimi benimserken; halkın bir kısmı ise putperest inanca sahipti. Belli zamanlarda Kâbe'ye yapılan ziyaretler, bölge ahalisinin birbiriyle olan diyalogunu geliştirmişti. Nitekim Kureyşliler, kış mevsiminde ticaret için Yemen bölgesine giderlerdi. Burada farklı bölgelerden gelen ticaret insanları için panayırlar kurulurdu. Bu panayırlar, insanların

¹ Hasan Süleyman Mahmud, *Târîhu'l-Yemen es-siyasî fi'l-asri'l-İslâmî* (Bağdat: Mecmeu'l-İlmi'l-İrâkî, 1969), 47; Hatice Demirci, *Hicri İkinci Asırda Yemen'de Hadis* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 15.

² Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Nisan 2024).

³ Mehmet Dağ, "Kıraat İliminde Şâz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamın Tespitine Dair", *Ma'rife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2007), 63.

⁴ Ebu Abdullah Behâuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Yâkub el-Cundî el-Kenediyyi, *es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâi ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed b. Ali b. Hasan el-Ekva' (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1414/1993), 1/94.

ürettikleri malları birbirlerine sattıkları bir yer olmanın dışında kabileler arasında iktisadi, idari, siyasi, edebî ve sosyal işlerin görüldüğü toplanma yerleri gibi işlevleri bulunmaktaydı. Ayrıca Yemen'lilerin hac yapmak amacıyla Mekke'yi ziyaret etmeleri, onlara Hz. Peygamber'in tebliğiyle karşılaşma imkânı vermiş ve İslâm'dan haberdar olmalarını sağlamıştı.⁵

Yemen kabileleri arasında İslâm'ı yaymakla öne çıkan bazı sahâbî isimlerini zikretmek gerekecektir. Bunlar; Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662), Tufeyl b. Amr ed-Devsi (öl. 12/633), Dimâd b. Sa'lebe el-Ezdî (öl. ?), Kays b. Namt (öl.?) ve Zübâb b. Hâris b. Amr'dır..(öl. ?)⁶ Daha sonraları İslâm'ın Yemen'de yayılış hızının, en son Sâsânî valisi Bâzân zamanında arttığı kaydedilmektedir. Kendisine Medine'den gönderilen İslâm'a davet mektubu ulaştığında, iki elçisini, Hz. Peygamber'i yanına getirmeleri için görevlendirmiş; ancak Kısra'nın ölüm haberini alınca bundan vazgeçerek Müslüman olduğunu ilan etmişti. Bâzân'ın Müslüman olmasıyla bölgede yabancı hâkimiyeti sona ermiştir. Güney Arabistan'da siyasi birliğin zayıflığını değerlendiren Hz. Peygamber, Hudeybiye Antlaşması'ndan hemen sonra Güney Arabistan bölgesi ile görüşme olanağı bulmuş ve oralara seriyeler göndererek, diplomatik ilişkiler kurmuştur. Tebliğ faaliyetleri sonucunda bu bölgenin İslâm devletine katılımını sağlamıştır.⁷ Daha sonra Yemen ve çevre bölgelerden kabileler, Medine'ye heyetler göndermeye başlamışlardır. Dolayısıyla bu bölgede İslâmiyet'in kabul edilmesinin arka planında, dönemin siyasi gelişmelerinin etkisini görmek mümkündür. Yemen'de, Sâsânî'lere bağlı yönetimler bulunmasına rağmen güçlü bir Sâsânî nüfuzu görünmemektedir. İslâm'ın zuhuru esnasında Yemen'de Bizans karşısında güç kaybeden ve Arap Yarımadası'nın güney ve doğusunda bulunan kuvvetlerini Yarımada'nın kuzey bölgesine kaydırmak mecburiyetinde kalan Sâsânî'ler, Arap Yarımadası'ndaki gelişmeleri takip edemez duruma gelmişlerdir. Kabileler arası çatışmaların yoğun olduğu bu dönemde Yemen'in ekonomik ve sosyal yönden en güçsüz olduğu dönem olarak bilinmektedir.⁸

Tarihî verilere göre Hz. Peygamber, ilk davet mektubunu, Himyerî devletinden kalma bazı küçük prensliklere gönderdiği ve diğer kabilelerden buraları daha çok önemseydiği kaydedilmektedir.⁹ Gelen farklı rivayetlere göre Hz. Peygamber, Muhâcir b. Ümeyye el-Mahzûmî'yi (öl. 12/633) bir davet mektubu ile Himyerî meliklerinden Hâris, Mesruh ve Nuaym b. Abdulkelâl'e yollamıştı. Mektubunda, Yahudilerin, Uzeyr'i; Hıristiyanların ise İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmekle hak yoldan saptıklarını beyan ediyor ve ayrıca el-Mahzûmî'ye, onlara Beyyine sûresinin bir kısmını okumasını emrediyordu. Diğer verilere göre Yemen'de ilk Müslüman kabile, Hamdân kabilesinin olduğu belirtilmektedir.¹⁰ Rivayet edildiğine göre bu kabileden olan Kays b. Mâlik b. Sa'd b. Lüey (öl. ?) Rasulullâh'a gelerek İslâm'a iman ettiğini ve kendisine bu konuda yardımcı olacağını haber vermişti. Bunun üzerine Rasulullah, ona, kavmine İslâm'ı tebliğte bulunması için görev vermişti. Kays'ın bu çabaları sonucunda kavmi İslâm dinine girmişti.¹¹ Medine döneminde ise, Tebuk dönüşünden sonra Hamdân kabilesinden Rasulullah'a bir heyet gelerek İslâm'a girdiklerini açıklamışlardır. Sonrasında Rasulullah, İslâm'a davet elçisi olarak ilkin muhacirlerden Ümeyye el-Mahzûmî'yi Yemen'e; akabinde ise Hz. Ali'yi (öl. 40/661), Büreyde el-

⁵ Cengiz Tomar, "Yemen" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim5 Nisan 2024).

⁶ Abdurrahman Abdulvâhid eş-Şucâ', *Târîhu'l-Yemen fi'l-İslâm fi'l-Kurûni'l-Erbaati'l-Hicriyyeti'l-Ûlâ* (San'a: el-İhsân, 2013), 42.

⁷ Ebû Câfer b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Suhayb el-Kermî (Ürdün: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, 2009), 3/228.

⁸ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1407/1987), 94.

⁹ Muhammed Yahya el-Haddâd, *et-Târîhu'l-âm li'l-Yemen* (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 2008), 2/13.

¹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/230.

¹¹ Ebû Amr Halifete b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1387/1967), 62.

Eslemî (öl. 63/682) ve Berâ b. Âzib (öl. 71/690) ile beraber San'a'ya göndermişti. Başlangıçta ferdi girişimlerin yanı sıra heyetler yılı olarak kabul edilen hicretin dokuzuncu veya onuncu senesinde Yemen'den Medine'ye farklı kabilelere mensup gruplar gelerek Müslüman olmuşlardır. Orada İslâm'ın güçlendiğini gören Hz. Peygamber, Yemen'i beş bölgeye ayırarak bir kısım sahâbîyi vali veya zekât âmili olarak göndermiştir. Daha sonra burada belli bir düzen kurulduktan sonra ilmî çalışmaların temeli atılmaya başlanmıştır.¹²

2. Kıraat İlminin Yemen Bölgesine Girişi

Risâletin ilk yıllarında, İslâm'a davet, Mekke'de gizli bir şekilde yapılmaya çalışılırken; Yemen'de ise İnsanlar, kısmen İslâm'dan haberdar olmuşlardı. İslâm'ın erken döneminde Yemen bölgesinden gelen Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ebû Hureyre (öl. 58/678) gibi birçok Yemen'li sahâbî Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçmiştir. Ancak tarihî kaynaklar, bu sahâbîlerin daha sonra buralardan Arabistan'ın Kuzeyine göç ederek fetihlerde bulduklarını, hatta bazılarının buldukları bölgelere yerleşerek oralara intisap edildiklerini kaydetmektedir.¹³ Nitekim İbn Sa'd (öl. 230/845), *Tabakât*'ında "Hz. Peygamber'in ashâbından Yemen'e yerleşenler" diye bir bölüm açarak bunların isimlerini tek tek zikretmekte ve buralara göç eden sahâbîlerin ilmî çalışmalara yoğun bir şekilde katkıda bulduklarını ayrıca ifade etmektedir.¹⁴

Yemen'in birçok bölgesinde, tarih, şiir, hadis ve fıkıh alanlarında ilmî gelişmeler olduğu gibi Kur'ân kıraati alanında da önemli çalışmalar kaydedilmiştir. Bu gelişmeleri incelemek, bölgede ilmî hayatın hangi seviyede olduğunun tespitinde önem arz etmektedir. Görüldüğü kadarıyla bölgede Kur'ân kıraati, tefsiri ve kitabeti önemli bir yere sahiptir. Buna göre Yemen'de yapılan ilmî çalışmaların menşei, Mekke, Medine ve Irak bölgesi olarak kaydedilmektedir.¹⁵ Daha sonra buna Şâm'a (Dimaşk) göç eden Yemen'li sahâbî ve tâbiûnun burada attıkları kıraat ilminin temelleri eklenmiştir. Kur'ân ilimlerini alma talebiyle yapılan rihlelerin tarihi Hz. Peygamber'e kadar uzanır. Ancak hem bu dönemde hem de sahâbe ve tâbiûn döneminde yapılan yolculuklar, öncelikle ilim nakli olmakla birlikte daha çok da hadis veya kıraat gibi meseleleri tespit etmek için gerçekleştirilmiştir. Bu ilimleri tespit yolunda hadis ve kıraat rivayetlerinin sistemleşmesiyle, âlî isnad talebiyle öne çıkan bazı ilim merkezlerine yolculukların arttığı görülmüştür. Hicretin birinci yılından itibaren yukarıda zikredilen üç bölgenin bu meyanda tercih edildiği bilinmektedir.¹⁶ Bununla birlikte Yemen'in ilk dönemde ilim merkezlerinden biri olmamasına rağmen oradan muhaddis ve kurrâ ehli tarafından azımsanmayacak nispette aşağıda ele alacağımız ilim merkezlerine yoğun rihleler yapılmıştır

Mekke: Dini konumundan dolayı çeşitli coğrafyalardan insanlar akın akın ilim talebiyle Mekke'ye gelmişlerdir. Yemen'e yakınlığı nedeniyle insanlar, ibadet ve ziyaretleri bir fırsat bilerek Mekke'ye gelmiş ve oradaki yerliler kadar Kur'ân ilimlerinden istifade etmiş, Kur'ân ve sünneti kendi bölgelerine nakletmişlerdir. Yemen'den Mekke'ye en uzun rihleleri ile bilinen, Mekke'yi, elli defa hac yapmak ve ilim öğrenmek üzere ziyaret etmiş Muğîre b. Hakîm es-San'ânî'dir. (öl. ?)¹⁷ eş-Şa'bî, (öl. 104/722), onun hakkında "Kıraatleri nakletme hususunda "onun gibisini görmedim."

¹² Haddâd, et-Târihu' l-âm li'l-Yemen, 2/14.

¹³ Şucâ', Târihu'l-Yemen fi'l-İslâm, 82.

¹⁴ Muhammed b. Sa'd b. Manî' ez-Zuhrî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 1/163

¹⁵ Ömer b. Ali b. Semerete el-Ca'dî, *Tabakât Fukahâi'l-Yemen*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2016), 85.

¹⁶ Ca'dî, *Tabakât Fukahâi'l-Yemen*, 79.

¹⁷ Safiyyuddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî, *Hülâsatu Tezhîb Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-ricâl* (Mısır: Bulak Matbaası, 2009), 385; Abdullah Osman Ali el-Mansûr, *İlmu'l-Kirâât fi'l-Yemen min Sadri'l-İslâm ile'l-Karni's-Sâmin el-Hicri* (San'a: Selseletu Câmiatu San'a, 1425/2004), 56.

demıştır. Daha sonra Yemen'de kıraat eğitimi yaygınlaşmış ve kıraat alanında tâbiûn fukahâsından Mesrûk b. el-Ecda' (öl. 63/683), Mekke'li sahâbelerden kıraat nakilleriyle şöhret bulmuştur.¹⁸

Medine: Medine, önemli bir konumda olması ve orada siyasi bir atmosferin uygunluğu nedeniyle, buralarda İslâmiyet'in kolayca yayılması sağlanmıştır. Ayrıca ticaret yollarının üzerinde bulunmasından dolayı, hicret merkezi olarak seçilmiş, Rasulullah'a ve ashâbına ev sahipliği yapmıştır. Başta Hz. Peygamber, burada yaşadığı için sahâbenin büyük çoğunluğu buraya göç etmiş ve burasını, kendileri için bir ilim merkezi hâline getirmişlerdir.¹⁹

Davetin ilk yıllarında Yemen halkının İslâm'la tanıştığı, ancak onların İslâm'la alakalarının Medine'ye hicretten sonra gelişme gösterdiği kaydedilmektedir.²⁰ Heyetler yılı olarak bilinen hicretin dokuzuncu yılında Yemen'den Medine'ye farklı kabilelerden müteşekkil heyetler, Rasulullah'a gelerek İslâm'ı benimsediklerini bildirmişlerdir. Daha sonraları onlardan Hz. Peygamber'in izinden giden birçok tâbiûn ve onların büyüklerinden sayılan fakîh ve muhaddis çıkmıştır. Bunlar içinde önde gelen, Yemen'li Ka'bu'l-Ahbâr el-Himyerî'dir (öl. 32/652). Yemen yahûdî'lerinden olup Hz. Peygamber zamanında Yemen'de Müslüman olduğu ve câhiliyye dönemini idrak ettiği veya Hz. Ebû Bekir zamanında Müslüman olduğu bildirilmektedir. Ancak Müslüman olduktan sonra Medine'ye hicret etmiş ve Hz. Ömer'in (öl. 23/644) hilâfeti döneminde Rumlar'a karşı savaşmıştır. Medine'de iken Ömer, Suheyb (öl. 38/659) ve Hz. Âişe'den (öl. 58/678) kıraat ahzetmiştir. Daha sonra Hz. Osman zamanında Şâm bölgesine yönelmiş ve orada Muâviye (öl. 60/680) Ebû Hureyre ve Ata b. Ebî Rebâh'tan (öl. 114/732) kıraat nakillerinde bulunmuştur. Diğer kıraat âlimlerinden Ebû Kurra Mûsâ b. Târik ez-Zebîdî (öl. 203/819), aynı zamanda bilinen Yemen'li meşhur kurralardandır.²¹

Irak: Irak, fethedildikten sonra Hz. Ömer, bölgenin İslamlaşma sürecini hızlandırmak için bazı önlemler almıştır. Basra ve Kûfe şehirleri kurulduktan sonra buralarda eğitim faaliyetleri başlamıştır. Bu merkezlere yerleşen sahâbeler bir taraftan bölgenin İslamlaşma sürecine hız verirken, diğer taraftan da ilmin gelişmesine önemli katkıları olmuştur.²² Başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere Rıdvan biatine katılanlardan 400 sahâbî eğitici olarak Kûfe'ye gönderilmişlerdir. Daha sonra hilafet merkezinin buraya nakledilmesiyle büyük âlim ve mütehasıs kimseler, Irak bölgesine yerleşmişlerdir. Bunlardan ilim öğrenmek için Yemen'den buralara rihlelerde bulunan birçok kişi Yemen'in ilim yönünden gelişmesine katkıları olmuştur. Özellikle kıraat ilminin buralarda gelişmesini iki cihetten ele almak mümkündür. İlk olarak, Irak'ın büyük kıraat imamlarında Ebû Amr b. Alâ (öl. 154/771) gibi bir zatın Yemen'de bulunması ve Kûfe ehli kurrâlarının öğrencilerinden Ebû Halîfeti'l-Basrî (öl. 100/719) gibi önemli kıraat âlimlerinden birinin Yemen'e göç etmesi vb. âmiller bunda etkili olmuştur. Diğer yandan Yemen'den birçok kârî Bağdat'a rihleler yapmıştır. Bunlardan biri mukrî, Mufaddal Muhammed b. el-Cundî (öl. ?) ve Muhammed b. Munâdir el-Adenî'dir. (öl. ?) Kaynaklarda bu zâtın, hadis, şiir, lügat ve edebiyat alanında meşhur olduğu bildirilmektedir. Bağdat'a yerleşmiş, kıraatte insanlara muhalefetle ve

¹⁸ Ebî Hâtem Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Bustî, *Meşâhîr ulemâi'l-emsâr*, thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019), 153; Şihâbuddîn Ebî'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmi, 1993), 10/109.

¹⁹ Nebi Bozkurt, "Medine" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 2.11.2024)

²⁰ Ebu'l-Fîda İsmail b. Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdulvâhid (Beyrut: Vizâretu'l-Ma'rife, 1395/1976), 4/179.

²¹ Safiyyuddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî, *Hülâsatu tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Mecdî Mansûr Seyyid eş-Şûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 2/141.

²² Âdil Câsim el-Beyâtî, "Irak-Eğitim ve Öğretimi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Nisan 2024).

kendi ihtiyarını oluşturmakla şöhret bulmuştur.²³

Şâm: Hz. Peygamber'in, kültürel ve tarihî olarak değer verip Mekke ile Medine'den sonra en fazla dua ettiği Şâm'ın²⁴, övdüğü ve oraya hicrete teşvik ettiği rivayet edilir.²⁵ Hz. Ebû Bekir döneminde, isyanlar bastırıldıktan sonra bölgeye ordu gönderildi. Onun zamanında kazanılan Ecnâdeyn zaferinden sonra Şâm kapıları Müslümanlara açılmış oldu. Hz. Ömer döneminde yapılan Fihl ve Mercüssuffer savaşlarından sonra Şâm'ın fethi için artık bir mani kalmamıştı. Fetihden sonra buraya yerleşen Müslümanlar, Kur'ân ilimlerini de beraberlerinde getirmiş ve buralarda yaymaya başlamışlardı. Buralara göç eden sahâbeler Dimaşk Mescit'ini merkez edinerek, Kur'ân ve hadis ilimlerinin ilk nüvesini oluşturmuş ve hadis rivayetlerinden hükmi istinbatlarda bulunmuşlardı. Hz. Peygamber'in Yemen'e vali olarak gönderdiği Muâz b. Cebel'de (öl. 18/639), Yemen'den döndükten sonra Hz. Ömer'in emriyle buraya göç etmiş ve İslâm dinine yeni girmiş insanlara Kur'ân okutmuştur. Aynı şekilde Şâm'da Yemen asıllı sahabe Ebu'd-Derdâ (öl. 32/653) ve eşi Huceyme el-Evsâbiyye el-Himyeryiyye'de (öl. 81/700), Dimaşk Cami'sinde birçok ilim talebesini etrafında toplayarak onlara Kur'ân öğretmişlerdir. Ebu'd-Derdâ'nın vefatından sonra eşi ve halefi olan Huceyme, bu eğitim işini üstlenmiş ve birçok meşhur kıraat âlimi yetiştirmiştir. Kıraatte Şâm ehlini takip edenlerden ve şâz kıraat imamlarından İbrahim b. Ebî Able (öl. 152/769) bunlardan biridir.²⁶

3. Hicâz'dan Yemen'e Göç eden Kıraat Âlimleri

Hz. Peygamber'in eğitim konusunda hayatı boyunca takip ettiği yöntemin ilk esasını "tergîb ve terhîb" ("teşvik ve sakındırma") ilkeleriyle oluşturduğunu bilmekteyiz. Sahâbe nezdinde, hem Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretim hususundaki teşvik ve uyarıları hem de Kur'ân'ın uyarıcı ve müjdeleyici vasfına birçok yerde vurgu yapmasının ayrı bir yeri olmuştur. Dolayısıyla onlar, bu teşvikler sayesinde ilmin önemini çok iyi kavramışlardır. Nitekim Kur'ân'ın birçok yerinde Hz. Peygamber'in muallimlik niteliği vurgulanmıştır. Ayrıca "*Ben ancak muallim olarak gönderildim*"²⁷ hadisi rivayet edilmektedir. Bu hadisin sıhhatini "*Allah beni sıkıntı ve cefa isteyen biri değil, muallim ve kolaylaştıran biri olarak gönderdi*"²⁸ hadisinden anlamaktayız.²⁹

Yemen halkının ilk muallimi olan Hz. Peygamber ve onun tarafından gönderilen sahâbe eliyle orada ilk Kur'ân medreselerinin temelleri atılmıştır. Ancak bu Kur'ân muallimlerini iki açıdan ele almak gerekecektir.

Birincisi, Hz. Peygamber, Mekke'ye dışardan gelip Müslüman olanlardan her kim varsa bunların kendi kabilelerine dönme şartını koymuştur.³⁰ Çünkü onların tek bir yerde

²³ Ca'dî, Tabakât fukahâi'l-Yemen, 66.

²⁴ Hz. Peygamber, duasında Şâm ile Yemen'i birlikte zikretmiştir. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cûfî el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l muhtasarı min umûrî Rasûlillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Kitâbü'l-Fiten" 16.

²⁵ Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l muhtasarı min umûrî Rasûlillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî*, "Kitâbü'l-Fiten" 16.

²⁶ Muhammed b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabkâti'l-kurrâ*, thk. T. Bergistresser (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 1/45.

²⁷ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî (Mısır: Dâr Hacer, 1999), 4/12.

²⁸ Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki (Beyrut:Dâr İhyâi't-Turâsî'l-Arabi, 2016) "Talak", 29.

²⁹ Abdurrahman Ece, "Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim ve Öğretim Metodu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 294.

³⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah er-Râzî, *Târîhu Medineti San'a*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî (Beyrut:Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1409/1989), 367.

toplamlarını istemiyordu. İslâm devletinin temelleri atılmaya başlanınca daha önce Mekke'ye gelip Müslüman olanlar, ellerindeki birkaç âyetle kendi kavimlerini İslâm'a davet etmişlerdi. Onların bu davetleri başarılı olmuş ve kavimlerinden birçok kişiyi Medine'ye getirerek Hz. Peygamber'e biatlerini sunmuşlardır. Bunlardan biri de Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'dir. O, Hayber'in fethi esnasında bir grupta gelerek biatini takdim etmiş, daha sonra Rasulullah'ın emriyle tekrar Yemen'e muallim olarak gönderilmiştir. Et-Tufeyl b. Amr ed-Devsî (öl. 12/633) davetin ilk yıllarında Müslüman olarak kavmine davetçi olarak dönmüş ve hicretin yedinci yılında Devs bölgesinden Medine'ye, aralarında Ebû Hureyre de olmak üzere 80 kişi ile gelerek biatlerini sunmuşlardır.³¹ Diğer bir sahâbî Dimâd b. Ezdî, (öl. ?) tabip olup; câhiliye döneminde Mekke'ye gelmiş ve orada kendisine deli ve sihirbaz bir adamdan bahsedilmiştir. Tabip olması hasebiyle deli ve sihirbaz diye nitelendirilen şahısla görüşmek ve onu iyileştirmek istediğini söylemiş, fakat deli ve sihirbaz nitelendirilen Hz. Peygamber'le karşılaşınca durumun tam aksine onda bir delilik alametinin bulunmadığını görmüş ve Müslümanlığını ilan ederek Yemen'e dönmüştür.

İkincisi, Rasulullah'ın vahiy kâtipliğini yapan ve Kur'ân'ı cem eden sahâbelerdir. Bundan dolayı Hz. Peygamber, onları seçerek Yemen ehline muallim olarak göndermiştir. Bir rivayete göre bu muallimler, sadece San'a'ya, diğer bir rivayete göre ise tüm Yemen halkına gönderilmişlerdir.³² Bu arada kadınların bu konudaki rollerini de unutmamak gerekir. Yemen'in San'â bölgesinde tâbiûndan Ümmü Saîd binti Berzec (öl. ?) sahâbî olan Vebr b. Yahsun el-Huzâî'den (öl. ?) Kur'ân'ı ilk öğrenen ve öğreten kadınlardan olduğu da rivayet edilmektedir.³³

4. Kıraatler "Yedi" ile Sınırlandırılmadan Önce Yemen'de Sahih ve Gayri Sahih Kıraat Anlayışı

Gelen vahiyler Hz. Peygamber zamanında kayıt altına alınmıştı.³⁴ Hz. Peygamber'in vermiş olduğu ruhsatla birlikte, farklı lehçeleri kullanan kabilelerin İslâm'ı tercih etmeleriyle farklı kıraat olgusu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ilk dönemde kıraatlerde bir ayrışma söz konusu değildi. Çünkü bu dönemde kıraatlerin sahihliği homojen bir yapıya dayandığı için, sahihliği ile ilgili herhangi bir sınıflandırmayı gerektirecek bir neden bulunmamıştır. İlk dönemlerde kıraat farklılıkları, rivayetlerden mücerret olduğu için "harf" olarak da ifade edilmesi ilk dönemlere yönelik bir seçim olmuş ve şahıslara nispet edilerek o şahsın kıraat şeklinin kastedildiği anlaşılmıştır. Genellikle kaynaklarda bu kullanım, Ubey b. Ka'b (öl. 33/654) ve Abdullah İbn Mes'ûd'a (öl. 32/652) nispet edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber zamanında Kur'ân öğretmeni olarak Yemen bölgesine gönderilen Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ve Ali b. Ebî Tâlib, kıraatleri de harf kategorisinde değerlendirilmiştir.³⁵ Hz. Ebû Bekir zamanında ise, Kur'ân sayfalarının kaybolmaması için iki kapak arasına alınarak ilk defa cem edilmiş ve Mushaf haline getirilmiştir. Ancak Hz. Osman zamanına gelindiğinde kıraat farklılıkları önü alınmaz tartışmalara sebep olduğu için sahih kıraatleri muhafaza etmek amacıyla ahruv-i seb'a esas alınarak istinsah çalışmalarıyla Mushaf teksir ettirilmiştir. Fakat bir süre sonra teksir ettirilen Mushaf'ın harekesiz ve noktasız oluşu sebebiyle, Arap dili çerçevesinde lahn olgusunun ortaya çıkması ve kıraat birikimini tehdit etmesine çözüm olarak Mushaf'ın harekelenmesi süreci başlamıştır. Bu nedenle söz konusu

³¹ Tayâlisî, *Müsned*, 2/1372-1952.

³² Abdullah b. Kâni' Ebu'l-Hasen, *Mu'cemu's-sahâbe*, thk. Selaheddîn b. Sâlim el-Misrâtî Ebû Abdurrahman (Medine: Mektebetu'l-Garbâi'l-Eseriyye, 2008), 2/184.

³³ Ca'dî, *Tabakât fukahâi'l-yemen*, 49.

³⁴ Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Asr*, thk. Muhammed Ali ed-Debbâ' (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009), 2/234.

³⁵ İbrahim Muhammed el-Cermî, *Mu'cemu Ulûmü'l-Kur'ân* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2001), 218.

sebeplerin birinci asrın sonuna doğru kendini iyice hissettirdiği görülmüştür.³⁶

Yemen bölgesinde kıraatler, sahâbenin bölgeye göç etmeleriyle başlamış ve oralarda kıraatlerin ilk temeli onların öncülüğünde atılmıştır. Daha öncede ifade edildiği gibi, Yemen bölgesine ilk gidenlerden Ali b. Ebî Tâlib, Muâz b. Cebel, Ubey b. Ka'b ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kıraatleri temel alınarak icra edilmiş ve bu sahâbîlerin kıraatleri uzun bir süre yani İbn Mücâhid (öl. 324/936) dönemine kadar bölgede yaygınlık kazanmıştır. Çünkü bu kıraatler, bizzat Hz. Peygamber'den ahzedildiği için "yedi harf" ruhsatını içerdikleri muhakkaktır. Dolayısıyla Yemen bölgesinde "yedi harf" in yaygınlığından bahsetmek mümkündür. Diğer bir aktarımda, Yemen bölgesinde, ilerleyen zamanlarda Ebû Mûsâ el-Eş'arî kıraati ve Mushafı'nın daha çok yaygınlık kazandığı ayrıca ifade edilmiştir. Nitekim Hz. Osman, Mushaf'ları teksir ettirdikten sonra Yemen bölgesine gönderilen Mushaf'ın, bir yandan diğer Mushaf'lar gibi tek bir kıraate göre yazıldığı kaydedilmekte diğer yandan da noktasız ve harekesiz Mushaf'ın, hat yönünden muhtemel birçok kıraati ihtiva ettiği de ifade edilmektedir.³⁷ Özetle söylemek gerekirse Mushaf teksir ettirilmeden önce sahâbelerin kıraatleri emsâr denilen bölgelerde yaygınlık kazanmıştı. Fakat daha sonra Mushaf gönderilen her bölge, kendi Mushaf'ına göre okumuş, buna muhalif kıraatleri de terk etmiştir.³⁸ Bundan da anlaşılmaktadır ki; Hz. Peygamber dönemi ve sahâbe dönemiyle birlikte emsâr bölgelerinde kıraatler iki aşamadan geçmiştir. Söz konusu durum, hicri birinci asırda gerçekleşmiştir. Üçüncü aşama dediğimiz tabiûn dönemine gelince, bu dönemde Yemen bölgesinde kıraatleri sahâbeden ahz-eden tabiûnlar olmuştur. Bunların önde gelenlerinden birisi Tâvûs b. Keysân el-Yemânîdir. (öl. 106/725) Tâbiûndan olup kıraati İbn Abbâs'tan (öl. 68/687) almış ve kendisine kıraat nispet edilmiş, Yemen'in büyük kıraat âlimlerinden kabul edilmiştir. İbn Abbâs'tan kıraat alan diğer tabiûn Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) ve Dâvûd b. Kays'tır (öl. ?) Ayrıca Hemmâm b. Münebbih (öl. 132/750) Ebû Hureyre'den kıraat almıştır. Aynı zamanda ilk yazılı hadis mecmuasından "*es-Sahifetu's-sahîha*" adlı metni ile bilinen tâbiîlerden olduğu ifade edilmektedir.³⁹

Tâbiûn dönemi, Mushaf ve kıraat tertibinin tamamlanmış olduğu bir dönem olmakla öne çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde lahn olgusu kıraat bağlamında en büyük sorun olarak görülmektedir. Çünkü bazı kelimelerin manayı bozacak şekilde okunduğu veya bazı sahih kıraatlerin hatalı zannedildiği gerçeği ile karşı karşıya kalınmıştır. Dolayısıyla Mushaf'ın hareke ve noktadan yoksun oluşu, lahn olgusu konusunda ciddi bir sorun oluşturmuştu. Bu bağlamda kıraatlerin sahihini gayri sahihinden ayırmak için birtakım ölçüler konulmuş ve Mushaf, nokta yöntemiyle harekelenmiştir. Etbâu't-tâbiîn dönemi ise kıraatlerin tasnif edilip kıraat imamı tarafından tercihlerinin kendi isimleriyle (Nâfi kıraati, İbn Kesîr kıraati gibi) zikredildiği bir dönem olmuş ve bu dönemde kıraatlerin tespit işlemi tamamlandığından sahih ve gayri sahih kıraat tanımları yapılmaya, akabinde bu yönde çeşitli eserler de kaleme alınmaya başlanmıştır. Ancak İbn Mücâhid dönemine gelinceye kadar gerek tâbiûn gerekse etbâu't-tâbiîn, üç ana ilkeye dayanan ve yedi kıraatin de içinde bulunduğu tüm kıraat çeşitlerinden tercihte bulunup okuyorlardı. Çünkü bu dönemde kıraat tercihlerinin yapıldığı kaynaklarda hiçbir eserin muhteviyatında "yedi kıraat" le sınırlandırma yöntemine başvurulmamıştı. Nitekim aynı dönemde

³⁶ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne an meâni'l-kirâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Mısır: Dâru'n-Nahda, 1960), 66.

³⁷ Ebî Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Muhibbuddîn Abdussubhân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 1/181.

³⁸ Gânim Kuddûrî el-Hamed, *Resmu'l-Mushaf: Dirâsetun Lügaviyyetun Târîhiyyetun* (Irak: Dâr Ammâr, 2001), 625

³⁹ Mansûr, *İlmu'l-kirâatu fi'l-Yemen*, 146.

yaşamış Ebû Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm, (öl. 224/828) Ebû Hâtım es-Sicistânî (öl. 248/862) ve Ahmed b. Cübeyr el-Kûfî (öl. 258/871), yedi kıraat imamının kıraatine yirmi beş kurrânın kıraatlerini de ilave ederek zikretmişlerdir.⁴⁰

Sahâbenin bizzat Yemen'de bulunması ve Yemen ehlinin, kıraatleri direkt onlardan almaları, onlar için büyük bir şans olmuştur. Ancak diğer emsâr bölgelerinde olduğu gibi, Yemen bölgesi ihtiyar döneminde yani İbn Mücâhid dönemi öncesinde, sahih olan kıraatler ile nakil yönünden sahihliği tespit edilip Mushaf hattına ve Arap diline uyan okumalar, sahih kıraatler olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Yemen ehli de bu kurallar çerçevesinde kalarak orada bulunan kıraat öncülerinin tercihleri yönünde kıraatlerini sürdürmüşlerdir. Dönemin meşhurlarından Muhammed b. Ömer b. Ebî Müslim es-Simsâr (öl. ?) hocası Bekir b. Abdullah b. eş-Şerûd'tan (öl. ?) kıraat almıştır. Diğer yandan Yemen'de bazı kurrâlar, cumhur kıraatlerine muhalefet edecek kadar kendi kıraat tercihlerinde bulunmuşlardır. Muhammed b. Münâdir el-Adenî (öl. ?) bunların önde gelenlerinden olup Aden bölgesinde kıraat tercihleriyle şöhret bulmuştur. Bu zat, kendi tercihini kullanarak kıraatte Enfâl ile Tevbe sûrelerinin arasına "Besmele"yi yerleştirmiştir. İbnü'l-Cezerî, onun hakkında "Kıraatlerinde insanlara muhalefetiyle kendine has tercihleri vardır. O, Tevbe ile Enfâl arasında besmeleyi yerleştirmiştir" demektedir. Anlaşılan o ki; kıraatler sınırlandırılmadan önce Yemen'de kıraat ehli âlimler, kendi ihtiyarlarını oluşturarak kıraatlerine bu minval üzere devam etmişlerdir.⁴¹ Dolayısıyla Yemen ehlinin kıraatleri, bizzat Hz. Peygamber ve sahâbelerden nakledilmiş olduğundan, kendi tercihlerini oluşturacak kadar birikimlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Osman döneminden sonra kıraat tarihi açısından ikinci kırılma noktasının İbn Mücâhid dönemi olduğu söylenebilir. Çünkü İbn Mücâhid, kıraat tarihinin şekillenmesi noktasında en etkin şahsiyet bilinmekte, yedili sistem diye bilinen "kıraat-ı seb'a"nın ortaya çıkışı onun döneminde olmuştur. Sorunları çözmek amacıyla ilkin Hz. Osman, ruhsata bağlı okumaları sınırlandırarak; bunların dışında kalan ve âyet kabul edilen kıraatleri Mushaf dahilinde kayıt altına almış ve resmî bir koleksiyon oluşturmuştu. İbn Mücâhid döneminde ise çıkan benzer sorunlara bağlı olarak sahih kıraatler içerisinde sınırlandırmaya gidilmiştir. Netice olarak Hz. Osman'ın yaptığı eylem, toplum tarafından kabul görürken, İbn Mücâhid'in eylemi ise siyasi destekle bir süre devam etmiştir. Ancak yedinin dışında kalan sahih okumaların da diğer merdud kıraatler gibi kaynak yönünden problemlili olduğu şeklinde bir kanaate sebebiyet verdiği için ilim çevreleri tarafından eleştirilmiştir. Buna binaen İbn Mücâhid bunun gerekçelerini *Kitâbu's-Seb'a* adlı eserinde açıklamıştır.⁴²

5. İbn Mücâhid'den Sonra Yemen'de Kıraatlerin Durumu

Hicri ikinci asra gelindiğinde kıraat âlimleri, ulaşılabilen tüm kıraat vecihlerini toplamış; rivayetleri okuyanlarına nispet ederek sahih ve şâz kıraatleri birbirinden ayırmışlardır. Gerek şifahi gerekse yazılı olarak kıraat nakillerinin gerçekleştiği dönemde yapılan sınırlamalarda bir kısım kıraat âlimi herhangi bir ayırma gitmemiş, sadece belirlenen ölçüler nispetinde ulaşabildikleri mütevâtir kıraatleri kitaplarında toplamışlardır. Aslında dikkatleri çeken husus, bu ameliye esnasında herhangi bir sınırlandırmaya gidilmemesidir. Nitekim kıraat âlimlerinden

⁴⁰ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 2/484.

⁴¹ Râzî, *Târîhu Medîneti San'a*, 346.

⁴² Mehmet Dağ, "İbn Mücâhid'in Kıraat Ekollerini Yedi ile Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım" *Ekev Akademi Dergisi* 10/27 (2006), 85.

Mekkî b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045), zikredilen dönemlerde kıraatlerde herhangi bir sınırlamanın bulunmadığını vurguladığı gibi; kıraatlerin sadece yediye indirilmesiyle sınırlandırma işinin bu kıraatlerin dışında olanların sahih olmadığı anlamına gelmediğini söylemiştir. Dolayısıyla İbn Mücâhid dönemine kadar bazı âlimler kıraat birikimi içerisinden yedi, on veya daha fazla okuyuşu kapsayacak şekilde tercihte bulunmuşlardır.⁴³

Dördüncü asrın başlarında kıraat konusunda, en çok gündeme gelen âlimlerden biri de İbn Mücâhid'tir. Nitekim o, kıraatleri sistemli bir şekilde yedi ile sınırlandırmıştır. Hemen şunu ifade edelim ki; İbn Mücâhid dönemine kadar yapılan bazı sınırlandırmaların hiçbiri, onun yaptığı sınırlandırmalar kadar ilgi görmemiştir. O, yazdığı *Kitabu's-Seb'a* adlı eseriyle kıraatleri, "sahih", "mütevâtir" ve "şâz" şeklinde sınıflandırarak, birçok kavramın literatüre girmesini ve kıraat ilminin sınırlarının çizilmesini sağlamıştır. Ayrıca bu eser, takip edilen imamların kıraatlerinden derlendiği için en fazla okunan ve takip edilen kitap hüviyetinde olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi, İbn Mücâhid'in ortaya koyduğu bu çalışma ile genel anlamda kabul görmese de sınırlandırılan okumaların sıhhati üzerinde ümmetin icmâi oluşmuş ve insanlar buna büyük ilgi göstermişlerdir. Dolayısıyla İbn Mücâhid'in yaptığı çalışmada asıl amaç, sahihliği ve yaygınlığı, hususunda herkesin kabul edeceği ve üzerinde ittifak edeceği kıraatleri toplamak olmuştur. O, birçok imama ait okuyuşlar arasından belirlenen nitelikteki okuyuşları tercihte bulunurken, iki kavramı esas almış ve bunları sahih ve şâz kavramı ile ifade etmiştir. Ona göre, Mekke, Medine, Şâm, Basra ve Kûfe bölgelerinde öne çıkmış imamlara ait okumalar sahih okumalardır. Nitekim söz konusu bölge imamları, kıraatlerini sened zinciri halinde öncekilerden almışlar ve bu zincir, Hz. Peygamber'e kadar ulaşmış ve kesintiye uğramamıştır. Zira bu okuyuşlar, herkesin kabul edeceği sahih okuyuşlar olarak kabul edilirken, diğer okuyuşlar ise şâz okuyuşlar olarak kabul edilmiştir.⁴⁴ Görüldüğü gibi, İbn Mücâhid'in bu çalışması sayesinde dağılık halde varlığını sürdüren kıraatler sistemleşme sürecine girmiştir. Nitekim kıraatlerde dördüncü asrın önceki asırlara nazaran birçok ayırımında farklılaştığını görüyoruz. Bu asra kadar yedi kıraat imamı, râvileri ve sayılarından bahsedilmezken, İbn Mücâhid döneminden sonra ise farklı okuyuşlar, belli imamlar ve onlardan kıraat aktaran râvilerle zikredilmeye başlanmıştır.

İbn Mücâhid her ne kadar kıraatleri yedi ile sınırlandırma ameliyesine girmişse de ilk merhalede emsâr bölgelerinde bunun hemen yaygınlaşmadığını görüyoruz. Çünkü bu kıraatler bazı çevrelerde kabul görürken kısmen de muhalefetle karşılaşmıştır. Malum olduğu üzere üçüncü asrın başlarında her ne kadar kârilere belli kıraatler üzerinde birleşmeler de diğer yandan emsâr bölgelerinde sayılamayacak kadar kurrânın olduğu kaydedilmiştir. Kıraat ekollerinin ortaya çıktığı yerlerde okuyuşlarıyla öne çıkmış bazı âlimlerin dışında yüzleri aşan kurrânın bulunduğu Yemen bölgesi için de aynı durum söz konusu olmuştur. Buralarda insanlar başlangıçtan beri kıraatleri, Hz. Peygamber ve sahâbeden aktarıldığı şekliyle okumuşlar, tâbiünde nesilden nesile aktarmışlardır. Onlar ilk dönemlerde belli kıraatlere itimat etmek gibi bir tavra yaslanmamış, dolayısıyla kıraatleri belli bir sayıya hapsedememişlerdir. Her bir topluluk, alabildikleri tüm okuyuşları toplayarak rivayet ve vecihleriyle okuyanlarına nispet etmiş ve birden fazla kıraatle okumuşlardır. Anlaşılan o ki ilk üç asırda, Yemen'de, kıraat aktarımının icra edildiği şifahi veya yazılı dönemlerde yapılan bu sınırlandırmada kıraat âlimleri, böyle bir ayrıma

⁴³ Mehmet Mâşuk Acar, "Kıraatlerin Sınırlanılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 329.

⁴⁴ İrfan Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 60-62.

gitmemiş aldıkları şahısların kıraatlerini tercih etme yoluna gitmişlerdir.⁴⁵ Çünkü İbn Mücâhid'e kadar tâbiûn ve tâbiûndan sonraki âlimler, tüm kıraatlerden tercihlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu tercihler, "yedi"nin dışındakileri kapsayacak niteliktedir. Bu dönemde yapılan ayrımlara rağmen sahih ve gayri sahih tabirleri sistemli bir şekilde zikredilmemiş, yaygın veya yerleşik olup olmaması ya da şehir halklarının ekseriyetle tanıyıp tanımaması gibi anlamlarla kıraatler ayırt edilmiştir.

İbn Mücâhid, yedi imamı seçme sebebi olarak da onların kıraatte yoğunlaşmalarının ve bu alanda büyük çaba sarfetmelerinin yanı sıra bu imamların, kıraatlerini harf harf veya semâ yoluyla Rasulullah'tan almalarının altını çizmiştir. Dolayısıyla bu imamların, kıraatlerini Hz. Peygamber'e kadar dayandığı için aldığını söylemesi, diğer kıraatlerin Hz. Peygamber'e ulaşmadığı anlamına gelmemelidir ki, böyle bir durum mevzubahis değildir. Ayrıca İbn Mücâhid, yaşadığı coğrafyaya yakın bölgelerden kıraat imamlarını ve kıraatlerini tercih ettiğini görmekteyiz. Ancak Yemen bölgesinden olduğu halde Abdullah b. Âmir'i, Şâm kıraat imamı olarak seçmesi dikkat çekicidir. Bu anlamda Yemen bölgesinin kıraat tarihi yönünden önemine binaen yedi imamdan birini Yemen veya Bahreyn kıraat imamı olarak seçmemesi, ayrı bir tartışmaya mahal vermektedir.

Daha sonra kıraatler yedi ile sınırlandırıldıktan sonra diğer emsâr bölgelerinde olduğu gibi, bunların tümü Yemen'de de okunmuş ve okutulmuştur. Orada kıraat-ı seb'a ile okuyan âlimlerden ilk akla gelen Yahyâ b. Ziyâd el-Cundî (öl. ?) olmuştur. Kaynaklara göre o, Tâvûs b. Keysân'dan kıraat almıştır. Fakat Tâvûs b. Keysân ilk dönem kıraat âlimlerinden olduğu için onun zamanında henüz yedi kıraat diye bir şey bilinmiyordu. Ayrıca Yemen'in ünlü tarihçisi Ahmed Bâmahremeh, bunun zayıf bir görüş olduğuna dikkat çekerek; onun, hicrî ikinci asrın kıraat âlimlerinden olduğunu, muhtemelen kıraat-ı seb'âyı birçok rihleleri sayesinde meşhur seb'â kâriyelerinden aldığını kaydetmektedir.⁴⁶ Diğer yandan kaynaklarda belirtildiğine göre, böyle bir kıraat âliminden Yemen'in tabakât ve terâcim kitaplarında bahsedilmemesi, bir ihmal olarak değerlendirilmiştir.

6. Yemen Bölgesinde Yaygın Kıraatler ve İmamları

İbn Mücâhid sonrasına tekabül eden dördüncü asrın sonlarına gelindiğinde Yemen'de artık bazı âlimler, belirli kriterleri göz önünde bulundurarak mevcut kıraat birikimi içinde belli imamların kıraatlerini seçip net bir şekilde sınırlandırmaya gitmişler. Bu süreç içerisinde Yemen bölgesinde bütün kıraat-ı seb'a içerisinde bazı kıraatlerin yerini belli etmeye çalışmışlardır. Aslen Mekke'li olup Basra'luların benimseyip asırlarca takip ettiği Ebû Amr künyesiyle bilinen Abdullah Amr b. Alâ' el-Basrî (ö.154/771) kıraati, uzun süre Şâm, Hicâz, Mısır ve Yemen bölgelerinde takip edilmiştir. Ancak Ebû Amr'dan, Yemen bölgesinden birçok öğrenci kıraat almıştır. Özellikle Yemen'de Ebû Amr kıraatinin yaygınlığına ve şöhretine işaret eden ünlü gezgin ve coğrafyacı el-Makdisî (ö. 380/990), "Mekke'de İbn Kesîr'in (öl.120/738) kıraati nasıl yaygın ise Yemen'in bütün bölgelerinde Âsım (öl.127/745) ve Ebû Amr kıraati yaygındır." demiştir. Yine el-Makdisî, Ebû Amr kıraatinin dördüncü asrın sonuna kadar Âsım kıraatinin de önüne geçtiğini ifade ederken; bunu, Yemen emîrlerinden Ebu't-Tâmî Ciyâş b. Necâh'ın (öl. 498/1105) evladının hocasına tavsiyeleri arasında, ona Kur'ân öğretirken Ebû Amr kıraatini öğretmesi hususundaki hassasiyetini ortaya koyduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁷ Bu tarihî veriler, yedi kıraatten Ebû Amr kıraatinin Yemen

⁴⁵ Mansûr, *İlmu'l-kirâât fi'l-Yemen*, 195.

⁴⁶ Muhammed b. Ahmed el-Hicrî el-Yemânî, *Mecmû'u Buldâni'l-Yemen ve Kabeiluhe*, thk. İsmail b. Ali el-Ekva' (Yemen: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1996), 2/522.

⁴⁷ Şemsuddîn Ebû Abdullah el-Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. M.J.De Goeje (Kâhire: Mektebetu

bölgesinde yaygın ve meşhur olduğunu göstermektedir.

Hicrî altıncı asra gelindiğinde ünlü kıraat âlimlerinden Ahmed b. Muhammed el-Hadramî el-Hâsib (ö. 590/1194), Yemen’de Ebû Amr kıraatinin senedlerine dayanarak bu kıraatte temayüz etmiştir. İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1430), aynı şekilde buna dayanarak, ilerleyen zamanlarda İbn Amr kıraatinin hicrî sekizinci ve dokuzuncu asra gelindiğinde tamamen oralarda yaygınlaştığını söylemiştir.⁴⁸ Ancak daha sonraki asırlara gelindiğinde Yemen’in diğer bölgelerinden en çok Hadramevt bölgesinde özellikle sahip çıkılan bu kıraat çeşidi buralarda günümüze kadar önemini korumuştur. Hatta kıraat noktasında burada Mushafların Ebû Amr el-Basrî’nin râvisi Ebû Amr ed-Dûrî (öl. 248/862) kıraatinin ferşî⁴⁹ kıraatleri ölçü alınarak, günümüze kadar basıldığı, ancak usûlî⁵⁰ kıraatlerin, imam Âsım’ın râvisi Hafs’a (öl. 180/796) göre icra edildiği ayrıca kaydedilmektedir. Çağdaş araştırmacılar Abdullah Osman Ali el-Mansûr’un Hadramevt bölgesinde yaşayan kıraat âlimleriyle yaptığı görüşmede, Ebû Amr el-Basrî’nin râvisi Ebû Amr ed-Dûrî kıraatinin hicrî onuncu asırda buralarda yaygınlaştığını ifade ettiklerini belirtmiş; ancak kendisi bu görüşe katılmadığını, çünkü tarihî kaynaklarda verilen bilgilere göre, Ebû Amr kıraatinin hicrî birinci asırdan dokuzuncu asrın ilk yarısına yani İbnü’l-Cezerî’nin yaşadığı döneme kadar buralarda yaygın olduğunu söylemiştir.⁵¹ Kanaatimizce bu görüş daha tutarlı görünmektedir.

Kıraat imamlarından beşinci sırada yer alan Âsım b. Behdele b. Ebi’n-Necûd (öl. 127/745) kıraatine gelince, Yemen bölgesinde hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda yaygınlık göstermiştir. Yine el-Makdisî’nin ifadelerine göre, “Mekke’de İbn Kesîr kıraati nasıl yaygın ise Yemen’de Âsım kıraati yaygındır.”⁵² Bu ifadelerden, bütün Yemen halkının bu kıraati icra ettikleri ve zikredilen asırlarda bu kıraati sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Âsım kıraati, bu dönemlerde halk nezdinde yaygınlaşıp ezberlendiği gibi, fevkalade yüksek bir ilgi görmüş ve bu kıraate yönelik te’liflerde bulunulmuştur.⁵³ Dolayısıyla bu kıraatin, iki asır boyunca Yemen’de büyük kitleler tarafından okunduğu ve yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durum diğer kıraatlerin burada rağbet görmediği ve okunmadığı anlamına gelmemelidir. Zira kıraatler yedi ile sınırlandırıldıktan sonra da insanlar, günlük hayatlarında diğer kıraatlere de yer vermişlerdir. Ancak kıraatte ihtisas sahibi insanlar, eğitim ve öğretimde Âsım kıraatini diğer on kıraat ile birlikte icra etmekteydiler. Hâl böyle iken; bir zaman sonra İmam Nâfî’nin (öl. 169/785) râvisi Kâlûn (öl. 220/835) kıraati Âsım kıraatinin önüne geçmiş ve özellikle San’â ve çevre muhitlerin dışında Hadramevt bölgesinde de öne geçerek buralarda yaygınlık göstermiş ve uzun bir süre icra edilmiştir. Bunun yanı sıra İmam Nâfî’nin râvisi Verş (öl. 197/812) kıraati, Kâlûn kıraatine nispetle hicrî dördüncü asırda Kâsım b. Muhammed el-Cehmî (öl. 437/1046) tarafından sürdürülmeye çalışılmışsa da daha sonraları

Madbûlî, 1991), 97; Ebû Abdullah Muhammed et-Tayyib b. Abdullah b. Ahmed Ebû Mahremeh, *Târîhu Sağr Aden* (E.J. Brill: Leiden, 1937), 2/46.

⁴⁸ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetu’n-nihâye*, 1/288.

⁴⁹ Kur’ân’ın belli kurallara bağlı olmaksızın, sûrelere dağılmış halde bulunan kıraat farklılıklarıdır.

⁵⁰ Ferşî kıraatlerin aksine belli kaidelere bağlı yapılan okuyuşlardır. Med, İdgâm vb.

⁵¹ Mansûr, *İlmu’l-kirââtü fi’l-Yemen*, 199; Kıraat imamlarından Ebû Amr el-Basrî’nin kıraatte isnad zincirinin son halkasında, kıraatlerin ilk nüvesinden olan Yemen’li Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Ali İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kirââti’l-aşr*, thk. Muhammed ed-Debbâ’ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009), 1/133.

⁵² Makdisî, *Ahsenu’t-takâsîm fi ma’rifeti’l-ekâlîm*, 97.

⁵³ Ali b. eş-Şağdelî’nin te’lif ettiği “*el-Kirââti’s-seb’*” adlı manzumesinin, Şâtibiyye’nin vezninde ve uyağında olduğu ve Yemen’in kıraati seb’a’ya yönelik kaleme alınan ilk manzum eseri olduğu kaydedilmektedir. Aynı şekilde *el-Mebânî ve’l-meânî fi’l-kirââti’s-seb’* adıyla Şâtübî’nin muâsırlarından Ali b. Haydara bir eser te’lif etmiştir. bk. Mansûr, *İlmu’l-kirââtü fi’l-Yemen*, 200.

buralarda tutunamamıştır.⁵⁴

Nâfi kıraatinin, Mûsâ b. Târık rivâyetiyle hicrî ikinci asırda Yemen'e girdiği kaydedilmektedir. Daha sonra muttasıl senedlerle Yemen'li kıraat âlimleri, hicrî dördüncü, bu âlimlerin dışındaki râviler ise beşinci asra kadar İmam Nâfi kıraatini canlı tutmaya çalışmışlardır. Ancak görüldüğü kadarıyla İmam Nâfi'nin râvisi Kâlûn kıraati, San'a bölgesinde sınırlı da olsa icra edilmiştir. Zira Yemen Zeydîleri,⁵⁵ Hz. Ali'nin torunu Zeyd'in (öl.122/740) kendine has kıraati olmasına rağmen, Medine ehl-i kıraati olduğu için Nâfi kıraatini tercih etmişlerdir. Dolayısıyla bu kıraatin, Yemen'in diğer bölgelerinde de bir süre icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu okuyuşun önemli şahsiyetlerinden Abdullah b. Esad b. Ebi'l-Heyssem (öl. ?) Kâlûn kıraatinde imamet derecesinde olduğu halde kendine has okuyuşlarıyla hicrî beşinci asrın önemli kıraat öncülerinden olmuştur.⁵⁶

Sekizinci asra gelindiğinde Zeydiyye müfessirlerinden Muhammed b. Ali el-'A'kam (öl. 773/1372) İmam Nâfi'nin râvisi Kâlûn kıraatini ölçü olarak "*Tefsîru'l-Kur'ân*" veya "*Tefsîru'l-A'kam*" adıyla bir tefsir kaleme almıştır.⁵⁷ Bu eser, günümüzde de matbu hâlde mevcuttur. Aynı şekilde dokuzuncu asrın başlarında bu kıraat çeşidi daha da yaygınlaşarak bu konuda müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan ilk akla gelen, Yemen bölgelerinin genelinde yaygın kıraatleri bir araya toplayan Osman en-Nâşirî'nin (öl. 848/1444) *ed-Durru'l-Meknûn fî rivâyeti ed-Dûrî ve Hafs ve Kâlûn* adlı eseridir. Mukrî ve el-Mufaddal künyesi ile bilinen, Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen (öl. ?), Kâlûn kıraatine has, *el-İkdu'l-Ferîd ve'd-Durru'l-Nadîd fî Kırâeti Kâlûn bi't-tecvîd* adlı bir eser kaleme almış ve mukaddimesinde, bu eseri kaleme alma sebebini uzun uzadıya açıklamıştır. Diğer yandan kadınlardan Kâlûn kıraatini rivayet eden, mukrie ve muhakkike Fâtîme binti Mutahhar b. Muhammed b. Süleyman'ı (öl. ?) zikretmek gerekir. Bunun gibi Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (öl. 1250/1834) İmam Nâfi'nin râvisi Kâlûn kıraatini ölçü olarak *Fethu'l-Kadîr el-Câmi'u beyne fenni'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti* adlı meşhur tefsirini kalem almıştır. Hatta on dördüncü asra kadar Kâlûn kıraatinin yaygınlığından bahsedilebilir. Âsım kıraatine yönelik Mushaf basımlarının çoğalmasından dolayı, bu kıraati gündemde tutmak için Şâtıbî'nin *el-Hirzu'l-emânî ve vehu't-tehânî* manzumesinin vezninde ve uyağında manzumelerin yazıldığına da şahit olmaktayız. Bunlardan mukrî ve hatta çağdaş diyebileceğimiz, el-Ekva künyesiyle bilinen, Muhammed b. Ali b. Yahyâ el-Hatîb (öl. 1406/1986), *el-lu'luu'l-meknûn fî rivâyeti Kâlûn* adında bir manzume yazmıştır.⁵⁸ Dolayısıyla Yemen'in farklı bölgelerinde Kâlûn kıraatinin günümüzde televizyon ve radyo yayınlarında, aynı şekilde cuma hutbelerinden önce de icra edildiğini görmekteyiz.

7. Yemen Bölgesine Gönderilen Mushaf

Kur'ân, nazil olduğu dönemden Hz. Peygamber'in vefatına kadar Mushaf hâlinde değildi. Mushaf ismi, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında Kur'ân'ı cem' etme faaliyeti esnasında ortaya çıkmıştır. Ancak literatüre bakıldığında Mushaf ismi, en çok Hz. Osman zamanında teksir ettirilen

⁵⁴ Ahmed Hâlid Şükrî, *Mukaddimât fî ilmi'l-kirâât* (Amman: Dâr Ammâr, 2001), 63.

⁵⁵ Zeydiyye, Hz. Ali'nin torunu Zeyd b. Ali'ye isnad edilmektedir. Yemen, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Şii gelenekte yer alan bu mezhebe ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye'nin İmamet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri" *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, 3(2013,) 114; İbrahim b. Muhammed b. Abdullah el-Hâdî, *el-Fusûlu'l-lu'lu'iyeti fî usûli'l-fikhi'l-itretî'z-zekiyye ve a'lâm ümmeti'l-Muhammediyye*, thk. Muhammed Sâlim İzân (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 2001), 122.

⁵⁶ Şükrî, *Mukaddimât fî ilmi'l-kirâât*, 74.

⁵⁷ Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen* (Abu Dabi: el-Mecmau's-Sakâfi, 2004), 1/28.

⁵⁸ Ca'dî, *Tabakât fukahâi'l-Yemen*, 186.

Kur'ân nüshaları için kullanılırken; Ebû Bekir döneminde cem' edilen Kur'ân metni için ise suhuf ismi kullanılmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde, vahiy kâtiplerinin düzensiz halde bıraktıkları âyet ve sûrelerin iki kapak arasında muhafazası amaçlanmış; Hz. Osman döneminde ise sûreler sıralanmış ve Fâtiha ile başlayarak Nâs ile bitecek şekilde, sûrelerin nüzûl sırasına göre önceki tertibinden farklı bir düzenlemeyle Mushaf tertip edilmiştir.⁵⁹

Hz. Osman döneminde, okuyuş farklılıklarına son verme ve ümmetin birliğini koruma amacıyla, istinsah ettirilerek emsâr bölgelerine gönderilen Kur'ân metinleri, "Mesâhif-i Osmaniyye" adıyla adlandırılmıştır. Bu Mushaf'ların adedi ve gönderilen şehirler hususunda çeşitli malumatlar bulunmaktadır. Bu hususta ittifakla gelen görüşe göre, dönemin öne çıkan merkezlerine, kurrâ sahâbîyle birlikte bölgelere birer Mushaf gönderilmiştir. Fakat Mushaf gönderilen belde ve Mushaf sayısındaki ihtilaflar, bu noktada görüş ayrılığına sebep teşkil etmiştir. Bazı tefsirlerin mukaddimelerinde, sırasıyla Kûfe, Basra, Şâm, Mekke, Medine, Yemen ve Bahreyn için yazılan yedi Mushaf ve "İmam Mushaf" ile toplamda sekiz Mushaf'ın istinsah edildiği belirtilmektedir. İbn Ebî Dâvud'tan (öl. 316/929) aktarıldığına göre, diğer tefsirlerde ise Mekke, Medine, Şâm, Kûfe, Basra, Yemen ve Bahreyn beldeleri için gönderilen yedi Mushaf'ın varlığından söz edildiğini görmekteyiz. Ayrıca kıraat kaynaklarında, bazıları dört nüsha kabul ederken; diğerleri ise beş nüsha olduğunu zikretmiştir.⁶⁰

İlk dönemden itibaren Yemen halkı, Kur'ân'ı ezberleyerek ve satırlarda muhafaza ederek okuyuşlarını sürdürmüştür. Ancak kaynakların bazılarında göre, teksir ettirilen Mushaf'lardan birinin Yemen'e gönderilip gönderilmediği hususu tartışılırken; Mushaf, Yemen'e gönderilmiş mi gönderilmemiş mi, meselesi bir soru işareti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹ Vahyin tecdric olarak yirmi üç senede indiği bilinmektedir. Bu anlamda Yemen'de, Kur'ân'ın bir kısmının bulunup, tümünün Mushaf şeklinde bulunmama ihtimalinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Yemen'in tabakat ve terâcim kaynaklarında belirtildiğine göre, Kur'ân'ı ilk defa Ümmü Saîd binti Berzec (öl. ?) adında bir kadın gerek hıfzı gerekse tedrisatı ile Ebân b. Saîd el-Âs (öl. ?) ve Birr b. Yahsin el-Huzâî (öl. ?) adında iki sahâbîden telakkî etmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'den bizzat telakkî ederek Kur'ân'ın ilk inen ve tamamlanmamış sûreleri ile Yâsin sûresinin tamamını, Yemen'e ulaştıran, San'â da, Beni'l-Esved kabilesinin atalarından Semâmete eş-Şeybânî (öl. ?) adındaki Yemen'li sahâbî olmuştur. Hatta Hz. Peygamber'in, Yemen'e gönderdiği elçisine, "Kur'ân'ı müzakere ile okuyunuz"⁶² şeklindeki hadislerinden de Kur'ân'ın tümü ellerinde olmasa bile Yemen halkının, ilk dönemden itibaren Kur'ân'la ilgilendikleri ve bir kısmı olsa da yanlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶³

Hz. Peygamber'in, Yemen'e gönderdiği diğer bir elçisi Amr b. Hâzm'a, (öl. 53/673) diğer vasiyetleri arasında, Kur'ân'ı öğretirken ona abdestsiz dokunmamaları hususundaki tenbihleri de, Yemen'de davetin ilk yıllarından beri birçok Mushaf sayfalarının bulunduğunu göstermektedir. Hatta Hz. Peygamber döneminde Numan b. Kays (öl. 64/684) adındaki Yemenli bir sahâbî Kur'ân'ı tamamen telakkî ettiği kaydedilmektedir. Bunun, sadece bu sahâbînin Kur'ân'ı ezberlediği anlamına gelmemelidir. Zira Yemen'de bulunan diğer sahâbîlerin de ellerinde Mushaf

⁵⁹ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Mart 2024).

⁶⁰ İbn Ebî Dâvud, *Kitabü'l-mesâhif*, 1/ 258; ayrıca bkz. Şehâbeddîn Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997), 1/43-44.

⁶¹ Râzî, *Târîhu Medineti San'a*, 25.

⁶² Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 3/444.

⁶³ Râzî, *Târîhu Medineti San'a*, 33.

cüz'lerinden birçoğunun bulunması yüksek bir ihtimaldir. Burdan da Yemen'li sahâbîlere talebelik yapanların bundan müstağni olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu cümleler ışığında, Yemen halkının, ayrıca sahâbe ve tâbiûnun özel Mushaflarından haberdar olmamaları düşünülemez.⁶⁴

Hz. Osman tarafından Yemen'e Mushaf gönderilip gönderilmediği hususunda ihtilafli görüşlerin bulunduğu bahsetmiştik. Bu konuda kıraat alanında meşhur musanniflerden Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/869), Mekki b. Ebû Tâlib, İbnu'l-Kâsîh (öl. 801/1399), İbnü'l-Cezerî, el-Kastallânî (öl. 923/1517), Suyûtî (öl. 911/1505) ve çağdaş müelliflerden et-Tihâmî er-Râcihî'nin (öl. 1438/2018) tespitlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî Mushafı'nın Yemen çevresinde meşhur olduğu bilinmektedir. Zira Hz. Osman beldelere Mushaf gönderirken, ellerindeki Mushafları en son gönderilen Mushaflara göre ıslah etmelerini istemiştir ki; bu durum, Yemenlilerin ellerinde Mushaf olduğunu göstermektedir.

2. Bu dönemde İslâm devletinin bir parçası olup; önemli ilmî ve siyasi bölgelerinden biri olan Yemen, risâletin başlangıcından itibaren diğer İslâm beldeleri ile çeşitli ilim alışverişinde bulunmuştur. Bu da Müslümanların halifesinin buraları ihmal edip, Mushaf göndermediğini ihtimal dışı bırakmaktadır.

3. Mekki b. Ebî Tâlib, teksir ettirilen Mushaf nüshalarının beş adet olduğunu aktarırken, yedi adet rivayetinin daha kuvvetli olduğunu ve bu nüshalara eklenen iki nüshadan birinin de Yemen Mushafı olduğunu kabul etmiştir. Birçok kavlin yanında, İbnü'l-Cezerî, "Mushafların adedi sekizdir ve bunlardan bir tanesi de Yemen Mushafıdır."⁶⁵ demesi, bu görüşü destekler mahiyettedir.

4. Suyûtî, İbn Mücâhid Mekke, Medine, Basra ve Şam'a gönderilen kurrâ ve Mushaflardan bahsetmekte, ancak bunların dışında olan diğer emsâr bölgelerinden, Bahreyn ve Yemen'de bulunan Mushaf ve kurrâlarını zikretmemektedir. Oysa İbn Cubeyr el-Mekki (öl.258/872), İbn Mücâhid'ten önce bir kitap tasnif etmiş ve bu eserinde, Mushafların beş beldeye gönderildiğini ifade etmiştir. Ancak diğer bir aktarımında bu beş Mushaf'a Bahreyn ve Yemen Mushaf'larını da ekleyerek sayıyı yediye çıkarmıştır. Devamında "Bu iki Mushaf ile ilgili haberin kuvvetli olmamasının, İbn Mücâhd'i bu tercihe sevk ettiği muhtemeldir." demiştir.⁶⁶ Bu aktarımlardan anlaşılan o ki; Yemen Mushafı'nın mevcudiyeti konusunda birçok kavil bulunmuşsa da iştihar derecesine varamamıştır. Ancak her ne kadar iştihar derecesine varamasa da İbn Mücâhid'in Yemen Mushafı'nı zikretmemesi, zamanla unutulup gitmesine neden olmuştur. Öyle olmasaydı bugün tefsir ve kıraat kaynaklarında adı geçen Mekke, Medine, Kûfe ve Şâm Mushaflarının yanında Yemen Mushaf'ı da zikredilebilirdi.

Kaynaklara göre, diğer emsâr bölgelerine Mushaf gönderildiği gibi, Yemen bölgesinin de bundan nasibini aldığını söylemek mümkündür. Ancak Hz. Osman'ın teksir ettirdiği nüshalardan, bugün dünyanın çeşitli ülkelerinin kütüphanelerinde bulunduğu bilinmektedir. Fakat bu nüshaların aslı konusunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte, kanaatimiz, hiçbir asıl nüshanın bugün mevcut olmadığı yönündedir. Çünkü tarih boyunca yaşanan yangın, sel vb. afetlerden dolayı diğer nüshaların akıbeti ne ise bu nüshanın da aynı akıbeta uğradığı bir gerçektir.

⁶⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/157.

⁶⁵ Mekki b. Ebî Tâlib, el-İbâne an maâni'l-kirâât, 65.

⁶⁶ Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Suudi Arabistan: Vizâreti'-Şuûni'l-İslâmiyye, 2009),1/224.

8. Yemen Bölgesinde Yapılmış Kıraat ve Tecvîd Çalışmaları

Yemen bölgesinde kıraat âlimlerinin çoğu emsâr bölgelerini gezerek kıraat ilmini nakletmişlerdir. İttifakla kabul edilen kıraat vecihlerinin muhafazası ve bu işin kutsal olarak bilinmesi, Yemen’de kıraatlara önem verilmesinin nedenlerindedir. Yemen’de kıraat ilmi o kadar önemsenmiştir ki, bölgede öne çıkmış âlimlerin çoğu, bu ilimle ilgilenmiş ve bu ilmin gelişmesi için vakıflar kurmuşlardır.⁶⁷

Yemen’de yetişmiş kıraat âlimlerinin, kıraat tedrisatında temel aldıkları eserlerden bir kısmını zikretmek mümkündür. Öyle ki İbnü’l-Cezerî, Yemen bölgesine *Şâtıbiyye*’nin girişini, mukrî Yahya b. Ebû Bekir el-Bûnî’nin (öl. ?) İmam Zehebî’den (öl. 748/1348), senedini İmam Şâtıbî’ye kadar isnad ederek aldığını kaydetmektedir.⁶⁸ Ancak İmam Şevkânî (öl. 1250/1834), bu görüşe muhalif, *İthâfu’l-ekâbir bi İsnâdî’d-defâtir* adlı eserinde benzer râvileri zikrederken İmam Zehebî’nin ismini zikretmemekte el-Bûnî’nin rivayet zincirini direkt İmam Şâtıbî’ye dayandırmaktadır.⁶⁹ Görüldüğü kadarıyla Yemen ehli, kıraatlerde temel kaynak addedilen birçok meşhur kıraat eserleri dâhilinde okumalarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan Mekki b. Ebî Tâlib’in, *Kitâbu’t-Tabsira*’sı, Ebû Amr ed-Dânî’nin (öl. 444/1053) *et-Teyisîr*’i, Ebû Ma’ser et-Taberî’nin (öl. 478/1085), *et-Telhîs fi’l-Kirââtî’s-semân*’ı İbnu’l-Bâziş’in (öl. 540/1145) *Kitâbu’l-İknâ*’ı ve bunun gibi Şâtıbiyye şerhlerinden Ebû Şâme’nin (öl. 665/1267) *İbrâzu’l-meânî*’si ve diğer Şâtıbiyye şerhlerinden el-Fâsî’nin (öl. 656/1258) *el-Leâlî’l-Ferîde*’si ve Ca’berî’nin (öl. 772/1332) *Kenzu’l-meânî*’sidir. Bu durum, Yemen ehlinin, kıraatlerde isnada ne kadar önem verdiklerini gösterdiği gibi⁷⁰ aynı şekilde İslâm âleminin, muhtelif coğrafyalarında kıraatlara yönelik telif edilen kıraat eserlerine erken dönemde olan vukûfiyetlerini ortaya koymaktadır. Bölgedeki ilim adamlarının ilmî çalışmalar konusundaki yoğun çabalarının yanı sıra, İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde kaleme alınan eserler üzerinde yaptıkları mütalaa ve ictibasları olmuştur. Yukarıda da zikredildiği gibi, kıraat birikimi içerisinde önemli yere sahip olan ve sahih kıraatlerin toplanmasında öncü âlimlerden ed-Dânî, eş-Şâtıbî ve İbnü’l-Cezerî, müsennefatlarının Yemen’de konu edildiği görülmektedir. Nitekim Yemen kıraat âlimlerinin te’lif çalışmalarında, şerh, ihtisâr, nazm veya müfred müsennefatlar olmuştur. Ancak bununla birlikte Yemen bölgesinde tasnif edilen eserlerin bir kısmının günümüzde mevcut bir kısmının ise kayıp olduğunu görmekteyiz. Bundan yola çıkarak aşağıdaki eserler yer ve zamanı belirtilerek ele alınacaktır.

Kayıp Eserler: Yemen bölgesinde kıraat ilmine yönelik yazılmış ve daha sonra çeşitli nedenlerle kaybolmuş eserlerden birkaç tanesini⁷¹ zikretmek gerekir. Kıraat, fıkıh ve nahiv âlimlerinden, İshâk b. Muhammed el-Meâfirî el-Ma’berî’nin, (öl. 460/1068) *el-Îcâz fi’l-Kirâât*’ı, Abdullah b. Ahmed b. Esad b. Ebi’l-Heysem’in (öl. ?) *Kitâbu’l-işârât*, *Kitâbu’l-Kifâye* ve *Kitâbu’l-îdâh*,⁷² Abdullah b. Yezîd el-La’fî (öl. ?) ve Zeyd b. Hasen el-Fâişî’nin (öl. 528/1134) *Kitâbu’l-Kirâât* ’ı, Ali b. Atiyye eş-Şağdelî’nin (öl. 720/1320), *Manzûmatun fi’l-Kirââtî’s-seb*’i, Hasan b. Muhammed b. Said eş-Şadabî (öl. 874/1470), İbnü’l-Cezerî’nin *ed-Dürre* adlı manzum eserine yönelik kaleme

⁶⁷ Ca’dî, *Tabakât Fukahâil-Yemen*, 197.

⁶⁸ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetu’n-nihâye*, 2/320.

⁶⁹ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İthâfu’l-ekâbir bi İsnâdî’d-defâtir*, thk. Halil b. Osman el-Cebûri es-Sebûi (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1999), 146.

⁷⁰ Mansûr, *İlmu’l-kirâât fi’l-Yemen*, 222.

⁷¹ Yemen bölgesinde kıraat ilmine yönelik birçok eser kaleme alınmıştır. Bunların içinden bir kısmı kaybolmuş veya sadece isimleri bulunmaktadır. İsimleri bulunup içerikleri hakkında bilgi bulunmayan eserlerin bir kısmını zikretmeyi uygun bulduk.

⁷² İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hidâyetü’l-ârifîn esmâil’l-müellifîn ve eserü’l-müsannifîn* (İstanbul: Vekâletü’l-Maârif, 1951), 1/200.

aldığı manzum eseri, *ez-Zerâri'l-musfıra'sı*, Ahmed b. Muhammed b. Said eş-Şer'abî el-Yemenî (öl. 837/1434), *Manzûmatun tekmiletu'l-kirââtî's-selâs* adlı eserini, Şâtıbiyye tarzındaki yedi kıraate, diğer üç kıraati de mecederek on kıraati tek bir nazım içinde yazmıştır.⁷³ Ebû Bekir b. el-Burhân ed-Dacâî (öl. ?) Yemen'in Zebîd bölgesindedir. Hanefî mezhebi fâkihi, şâir ve ediptir. *Mukaddimetun fi'l-Kirââtî's-seb'* adlı eserini otuz cilt hâlinde altın ve gümüş suyuyla yazmış ve Zebîd şehrinin Eşâir Mescidine vakfetmiştir.⁷⁴ Muhammed b. İbrahim ez-Zefârî'nin *Kitâbu'l-Kirâât'ı* da mefkûd (kayıp) durumda olanlardan bazılarıdır.

Yazma ve Matbu Eserler: Aşağıda zikredeceğimiz eserler, matbu olup bazıları tahkik edilmiş bazıları ise tahkik edilmeyi ve araştırmacıların istifadesine sunulmayı beklemektedir.

1. Muhammed b. İbrahim, Ebî Muşeyrih el-Hadramî (öl. 560/1165), *el-Mufîd fi'l-Kirââtî's-semân* adlı eserini, Ebû Ma'şer et-Taberî'nin (öl. 478/1086) *et-Telhîs fi'l-Kirâât* adlı eserinden çeşitli ilavelerle birlikte iktibas ettiği belirtilmektedir. Yemenli bir mukrânın günümüze ulaşan ilk yazma eseri olduğu belirtilen kitap 144 sayfa olup; noktasız ve harekesizdir. Yazı türü belirtilmeden kadim hat yazısıyla yazıldığı ifade edilmektedir. Eser, tek bir suret olup San'a, Evkâf Kütüphanesi Câmiu'l-Kebîr'de bulunmaktadır.⁷⁵

2. Ali b. Süleyman el-Haydara (öl. 599/1203), Yemen'li mukrân bir zat olup, meâni'l-kirâât konusunda yazdığı *el-Mebânî ve'l-meânî fi'l-kirâât*, adlı kitabında, yedi kıraatin manaya etkisi ve içerikleri hakkında bilgi vermekte ve bu konuda ayrıntılı bilginin, diğer bir eseri *el-mebânî ve'l-meânî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'de bulunabileceğine işaret etmektedir.⁷⁶

3. Osman b. Ömer b. Ebû Bekir en-Nâşirî ez-Zebîdî (öl. ?), sekizinci ve dokuzuncu asırda Yemen bölgesinin kıraatte tartışmasız imamı kabul edilmiştir. İbnü'l-Cezerî'ye talebelik yapmış ve onun ilminden faydalanmıştır. *İdâh ed-Durretu'l-mudiyye fi kirââtî's-selâseti's-sahîheti'l-mardiyye* adlı eseriyle İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre'sini* şerh etmiştir. Ayrıca *ed-Dürri'n-nâzım li rivâyeti Hafsin kirâeti Âsım* adlı eseri, on yedi varak olup, bir nüshası Evkaf Bakanlığına bağlı Mektebetu'l-Ğarbiyye Kütüphanesi 2356 nolu koleksiyonda bulunmaktadır.⁷⁷ Bu bağlamda Yemen'de kıraat ve tecvîd konularında daha birçok eserin yazıldığını zikredebiliriz. Ancak konumuzun sekizinci asırla sınırlı olması nedeniyle uzatmamak adına bu kadarını kâfi görüyoruz.

Yukarıda zikredilen kaynaklar incelendiğinde Yemen bölgesi dışında kıraate dair yapılan çalışmalarda yedi kıraatin yanı sıra diğer kıraatler esas alınırken, Yemen'de kıraate yönelik müsennefatların daha ziyade yedi kıraatle sınırlı olduğu görülmektedir. Kaynaklardan da anlaşılacağı gibi bunun temelinde Endülüs kıraat birikiminin etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü yedi kıraate yönelik yazılı kaynaklar ilkin Endülüs'te şekillenmiştir. Bu kaynaklardan ed-Dânî'nin, *et-Teysîr'i* ve Kâsım b. Fîrruh'un (öl. 590/1194) *eş-Şâtıbiyyes'i* bu konuda önemli rol oynamıştır. Görüldüğü kadarıyla Endülüs'te yedi kıraat çerçevesinde şekillenen eğitim sistemi, İslâm Coğrafyasına yayılmış ve tek başına denilecek kadar kıraat eğitim müfredatlarında yerini almıştır. Ta ki İbnü'l-Cezerî'nin kıraat-ı aşere olarak adlandırılan on'lu sistemi yaygınlık kazanıncaya kadar.

⁷³ Mansûr, *İlmu'l-kirâât fi'l-Yemen*, 352.

⁷⁴ Habeşî, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, 1/33.

⁷⁵ Ahmed Abdurrezzâk er-Rakîhî vd., *Fihrist mahtâtât mektebetu'l-Câmiu'l-Kebîr San'a* (Yemen: Vizâretu'l-Evkâf, 1984), 1/76.

⁷⁶ Ali b. Süleyman el-Haydara el-Yemenî, *Keşfu'l-müşkil, fi'n-nahvi*, thk. Hâdî Atiyye Matar el-Hilâlî (Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1984), 2/403.

⁷⁷ Habeşî, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, 93.

Yemen, coğrafi uzaklığı nedeniyle ilim merkezlerine uzak kalmışsa da erken dönemde kıraat ilmiyle tanışmıştır. Yemen bölgesinde ilmî çalışmalara sunulan olanaklar, kıraat ilminin gelişmesinde etkili olmuştur.⁷⁸ Dolayısıyla bu ilmin temel birikimlerinin Endülüs'te ortaya konulduğu bilinse de, bu anlamda Yemen ehlinin Endülüs kıraat birikimine büyük katkılarının olduğunu şöyle açıklamak mümkündür: Endülüs'e, diğer İslâmî ilimler olduğu gibi kıraat ilminin girmesi, Endülüs'ü fethetmek gayesiyle giden sahabe ve tâbiûn neslinden âlimler aracılığıyla ve ayrıca Yemen'li âlimlerin, fetih veya ilmî amaçlarla çıkmış oldukları Irak, Şâm, Mısır ve Endülüs bölgesinde, bu ilimleri aktarmaları vasıtasıyla olmuştur. Bu anlamda Doğu İslâm dünyasının ilmî birikimi, Doğu'dan Endülüs'e giden veya daha sonra Endülüs'ten Doğu'ya gelen âlimler tarafından Endülüs'e nakledilmiştir. Bunun temelinde fetih güzergâhı üzerinde bulunan ilk önce Mısır'ın fethedilmesinin sadece Endülüs coğrafyasına değil, Afrika kıtasına etkisi oldukça büyük olmuştur. Bu durumun kayda değer örneklerinden Ebû Temîm el-Ceyşânî (öl. ?) ve Abdullah b. Mâlik, (öl. 77/697), kıraatlerini Hz. Peygamber zamanında Yemen'e vali olarak gönderilen Muaz b. Cebel'den almış, daha sonra Mısır'a göç ederek Mısır'ın kıraat öncülerinden olmuşlardır. Onlardan kıraat alan Câsel b. Âhân er-Ruaynî (öl. 115/733), Ömer b. Abdulaziz tarafından Mağrib ehline Kur'ân öğretmesi için gönderilmiştir.⁷⁹ Aynı şekilde Yemen ehlinen Abdurrahman b. Hüceylete'l-Havlânî (öl. 83/702) de Mısır ve Endülüs'te Ömer b. Abdulaziz Mushafî ile okumuş ve kıraatte meşhur olmuştur. Yemen'in tarih ve tabakat kitaplarına göre, tâbiûndan Haneş b. Abdullah es-San'ânî (öl. 100/718), Hz. Ali zamanında Kûfe'de bulunduğu sırada fetihlere katılarak Mısır'a yerleşmiş ve daha sonra Mağrib'e gazveler düzenlemiştir. Ayrıca Endülüs İslâm tarihçilerinden el-Humeydî (öl. 488/1095), Haneş b. Abdullah es-San'ânî'nin, kendine ait bir Mushafının bulunduğunu ve bu Mushafın Şâm ehlinin kıraat tercihleri doğrultusunda imla edildiğini kaydetmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla ilerleyen zamanlarda bu tarihsel etkileşimlerin içerisinde Yemen bölgesinde özellikle kıraat ilmî alanında yapılmış ilmî birikimde, ilk bakışta Endülüs kıraat kaynaklarının temel alındığı görülmektedir. Ancak yukarıdaki ifadeler özetlendiğinde, Endülüs kıraat ilmî birikiminin temellerinin ilk dönemlerde Yemen ehli tarafından atıldığı kolaylıkla anlaşılabilir.

9. Yemen Bölgesinde Başlıca Kıraat İlmi Merkezleri

İslâm'ın temel hedeflerinden biri de insanı terbiye etmek, dünya ve ahiret saadetine ulaştırmaktır. Bu hedef, tarih boyu Müslümanların yaşadığı tüm coğrafyalarda hayatın her alanında belirleyici olduğu gibi, eğitim öğretim faaliyetlerini de şekillendirmiştir. Bundan dolayı İslâm tarihinde tüm coğrafyalarda ilmî faaliyetlerin tümünde, temel ilkelerini dinî esasların belirlediği bir süreç yaşanmıştır.

Bu bağlamda Yemen bölgesini, ilmî faaliyetlerin icra edildiği asli ve fer'i merkezler olarak ikiye ayırmak mümkündür. İlk asli merkezleri alt başlıklar halinde ele alarak açıkladıktan sonra, diğer fer'i merkezleri bütün halinde ele almayı planlıyoruz.

San'a: Asli merkezlerin başında gelir.⁸¹ Hz. Peygamber dönemi itibarıyla gerek sahabeden

⁷⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Beseviyyi, *Kitâbü'l-ma'rifeti ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1990), 2/492; Hind Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ila muntasafî'l-karnî'l-hâmis el-hicrî* (Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1983), 31.

⁷⁹ Beseviyyi, *Kitâbü'l-ma'rifeti ve't- târih*, 2/493.

⁸⁰ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ilâ muntasafî'l-karnî'l-hâmis el-hicrî*, 31; Ahmet Gökdemir, "Hicri İlk Beş Asırda Endülüs'te Kıraat İlminin Durumu", *Dicle İlahiyat Dergisi* (19/2, 2017), 169.

⁸¹ Arap Yarımadasının en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Şehrin adı Sebe dilinde "iyi korunmuş" anlamına gelmektedir. İslâm kaynaklarında en eski adının Ezâl olduğu zikredilir ve kuruluşu Hz. Nuh'un oğlu Sam'a dayandırılır. bk. Mustafa L. Bilge, "San'a" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Mayıs 2024).

gerekse Yemen ehlinde insanlar San'a'ya yerleşerek kendilerini yetiştirmiş ve kıraatleri kendi bölgelerine nakletmişlerdi. Daha sonra ilmî hareketlerin ilkin mescitlerde gelişmiş olması ve ilim merkezlerinin yaygınlaşmasıyla ilim öğrenmek isteyenler için San'a bir cazibe merkezi olmuştur.⁸² San'a'da Hz. Peygamber'in emriyle inşa edilen Câmîu'l-Kebîr adıyla bilinen mescitin önemi, gelen aktarımlara göre; Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'i özel olarak bu işle görevlendirmesinin vahiy tarafından kendisine bildirildiği kaydedilmektedir. Hicrî, altı yedi veya dokuz yıllarında inşa edilen bu mescitin inşaatının dört ay ya da iki yılda tamamlandığı belirtilmektedir.⁸³ Ayrıca Muaz b. Cebel, Hz. Peygamber'in devesini hicretin dokuzuncu yılında Yemen'e getirdiğini, San'a'nın yanı sıra, Sa'de ve Cened mescitlerinin yerlerinin de Hz. Peygamber'in devesi tarafından belirlendiği haberi, San'a mescitinin dokuz yılında inşa edildiği olasılığını güçlendirmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla gelen aktarımlardan bu mescitin Hz. Peygamber hayattayken inşa edildiği hususu vuzuha kavuşurken, tam olarak hangi yılda inşa edildiği hususu ihtilafli görünmektedir.

Hz. Peygamber'in emriyle inşa edilen Câmîu'l-Kebîr, Müslümanların ibadetlerini yerine getirmek için kullandıkları mekân olmanın yanında ilk eğitim merkezi olarak kabul edilmektedir. Bir üniversite düzeyinde olabilecek kadar ilmi hayatın inkişafına kaynaklık eden bu eğitim merkezi, Yemen'de Müslümanların ilk ilim kiblesi olmuş ve burada önemli ilmi çalışmalar yapılmıştır.⁸⁵ Dünyanın ilk üniversiteleri sayılan, Zeytûne⁸⁶, Karaviyyîn⁸⁷ ve el-Ezher⁸⁸, üniversitelerinden çok daha önce yani asr-ı saadet döneminde kurulmuş olması, bu mescitin tarihi önemini ve manevi değerini daha iyi ortaya koymaktadır. O dönemden itibaren bu mescitte, hadis, edebiyat, şiir, tarih ve kıraat ilmi alanında birçok şahsiyet yetişmiştir. Özellikle burada, Hz. Ebû Bekir döneminde yaşamış Berzec ailesinin öneminden bahsedilmektedir. Bu aileden, Abdurrahman b. Bezrec el-Enbâvî (öl. ?) kıraat ilminde imam olup, Haşek b. Abdül-Humeyd el-Enbâvî'nin (öl. ?) ise San'ada kadı olduğu belirtilmektedir. Kocası Vebr b. Yuhannes el-Kelbî'den Kur'ân'ı öğrenen Berzec'in kızı Ümmü Saîd'in (öl. ?), kadınlardan San'a da ilk Kur'ân okuyan ve namaz kılanlardan olduğu kaydedilir. Aynı şekilde kardeşi Abdurrahman b. Berzec de (öl. ?) cahiliye dönemini idrak etmiş, daha sonra Müslüman olmuş ve San'a'nın ilk kâriyelerinden olmuştur.⁸⁹ Ayrıca Hafs b. Ömer b. Keysân'da, (öl. ?) Medine kâriyelerinden kıraat almış olup San'a'nın meşhur kârieleri arasında yerini almıştır.

Cened: Yemen'in diğer önemli ilim merkezlerindedir. Cened, Yemen'in meşhur şehirlerinden olup, burası İslâm'dan önce olduğu gibi, İslâm'dan sonra da ilim ve ticaret merkezinin mühim noktalarından biri olmuştur. Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ etmek üzere ilkin buraya Muâz b. Cebel'i göndermesi ve daha sonra valiler ataması, bu şehrin Yemen bölgesindeki

⁸² Makdisî, Ahsenu't-tekâsîm fi Ma'rifeti'l-ekâlîm, 99.

⁸³ Râzî, Târîhu Medineti San'a, 531.

⁸⁴ Târîk Ebu'l-Vefâ Muhammed, *Târîhu San'a* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 97.

⁸⁵ Mansûr, İlmu'l-Kirâat fi'l-Yemen, 87.

⁸⁶ Tunus'un Başkenti Tunus'ta, Emevî valilerinden Hassan b. Nu'man'ın (öl.85/704), 80/639 yıllarında tesis ettiği yapının ilim ve kültür tarihinde önemli bir yeri vardır. Adını inşa edildiği yerde bulunan zeytin ağacından aldığı rivâyet edilir. Bkz. İsmail Yiğit, "Zeytûne Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5.11.2024)

⁸⁷ Fas şehrinde Mağrib'in en meşhur cami ve külliyelerinden biridir. Fas Endülüs emirlerinden II. İdris olarak bilinen İdrîsî Emîrî (öl.213/828) zamanında 192/808 yılında küçük bir cami olarak inşa edilen yapı, daha sonra genişletilerek büyük bir mekân haline getirilmiştir. Bkz. Abdülhâdî et-Ta'zî, "Karaviyyîn Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5.11.2024)

⁸⁸ el-Ezher, Mısır Kâhire'de 361/972 yılında inşa edilmiş, İslâm dünyasının halen yaşamakta olan en eski dini eğitim kurumu konumundaki cami ve etrafındaki külliye'dir. bk. Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5.11.2024)

⁸⁹ Râzî, Târîhu Medineti San'a, 333.

önemine işaret etmektedir. Kaynaklarda, Muâz b. Cebel buraya gönderildikten sonra ilk iş olarak burada Câmiu'l-Cened adında bir cami inşa ettiği belirtilmektedir. Daha sonra ilim meclisleri ve ders halkaları bu mekânda icra edilmeye başlamıştır. Çevre bölgelerden birçok ilim talebesinin buraya akın etmesi nedeniyle câmi yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine şehrin farklı bölgelerinde kurulan küçük mescitlerde ders veren âlimler olmuş ve zamanla bu mescitler, ders veren âlimlerin ismiyle anılır olmuştur. Örneğin; Vehb b. Münebbih, evinin yakınında bulunan ve onun adıyla anılan mescitte, kıraat, fıkıh ve hadis dersi verdiği ve Ehl-i Kitab'a dair rivayetler aktardığı kaydedilmektedir.⁹⁰ Yine tâbiûnun önde gelenlerinden Tâvûs b. Keysân el-Yemânî, burada kadılık görevini ve kıraat imamlığını üstlenmiştir. Cened'te onun ismiyle anılan bir mescidi olmuş ve buraya geldiği zamanlarda bu mescitte konakladığı bildirilmektedir. Tâvûs b. Keysân burada bulunduğu zamanlarda ders halkasında Yemen'in çeşitli bölgelerinden gelip, etrafında toplanan talebelere kıraat öğretmiştir. Aynı şekilde, Mûsâ b. Târik el-Cenedî (öl. ?), Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî (öl. ?), Amr b. Müslim el-Cenedî (öl. ?) ve İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime el-Berberî'de (öl. ?) kıraat nakillerinde bulunmuşlardır. Bu önemli şahsiyetlerin ilim meclislerinde bulunması ilmî canlılığı arttırmış ve Yemen'li râviler kendilerinden istifade etmiştir.⁹¹

Zebîd: Yemen'de ilmi faaliyetlerin icra edildiği bir diğer asli merkezlerdendir. San'a'nın güney batısında olup Kızıldeniz'e kıyısı bulunmaktadır. Coğrafi olarak Zebîd vadisi içinde yer aldığı için ismen oraya nispet edilmiştir. Yemen'in meşhur şehirlerinden olup, Akdeniz'e açılan bir ilim havzası olarak kabul edilir. Zebîd, hicrî 204 yılından günümüze değin, kurrâ, müftü, kadı, edip, şair ve nahiv âlimleri yetiştirdiği için ismini ilim ve âlim şehri olarak tarihe yazdırmıştır. Orada sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin inşa ettirdiği el-Eş'arî Camisi, kıraat ilminin ilk merkezlerinden olduğu bilinmektedir. Öyle ki; şehrin camiinde görev alanların, diğer alanlarda olduğu gibi kıraat alanında da ihtisas sahibi olmaları dikkat çekmektedir.⁹² Ayrıca burada kıraat ilmiyle meşgul olan âlimler içerisinde Yahya b. Ziyâd el-Cenedî (öl. ?) ismi ön plandadır. Yahya b. Ziyâd, meşâhir-i kurralardan kıraat ahzetmek için, Mekke, Medine, Şâm ve Kûfe'ye yaptığı uzun rihleleri ile meşhur olmuştur. Tarihçilerin kaydettiğine göre Yemen ehlinde olup Yemen'de kıraat-i seb'a'yı ilk cem edenlerdendir.⁹³ Yahya b. Ziyâd el-Cenedî'den sonra isimleri zikredilen diğer ehli kıraat âlimlerinden, Tâhir b. Yahya b. Ebi'l-Hayr el-İmrânî (öl. ?) ve Ali b. Ebî Bekir b. Şeddâd'tır (öl.771/1370).⁹⁴

Aden: Yemen'de kıraat ilmiyle ilgili çalışmaların yapıldığı diğer asli merkezlerdendir. Eski Arap ticaret ve ilim merkezlerinden olan Aden, ilim alanında da önemini sürdürmüştür. Burası hac güzergahı üzerinde yer almaktadır. Aden'den Mekke'ye karayoluyla gidişin deniz yolundan daha kısa sürmesi ve hac yolunun başlangıç noktasında yer alması, ilim elde etmek isteyenler için önemli bir güzergâh olarak biliniyordu. Dolayısıyla erken dönemde önemli bir ilim merkezi hâline gelmiştir. Burada bulunan ilim merkezleri, diğer şehirlerde olduğu gibi genellikle camiler idi. Bu camilerden en meşhurları, Ebân Osman b. Affân Cami'si, Mescidi's-Sûk ve Mescidi's-Şecereti olarak bilinmektedir. Bu şehirde kıraat ilmine dair en büyük hizmetleri olan, Muhammed b. Münâdir el-Adenî'dir. (öl. ?) Kıraatte tercihleri olmuş ve kendisinden sonra öğrencileri bu kıraatlara devam etmiştir. Bununla birlikte öğrencisi Ebû Yâkûb el-Adenî (öl. ?) ve Muvaffaku'd-

⁹⁰ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Şerefuddîn Ahmed (Hindistan: el-Fârûk el-Hadiseti li't-tibâati ve'n-neşr, 1977), 325.

⁹¹ Semâ'nî, *el-Ensâb*, 3/352.

⁹² Muhammed Rıza Hasan ed-Decîlî, *el-Hayâtu'l-fikriyyetu fi'l-Yemen fi'l-karni's-sâdis el-hicrî* (Basra: Merkezi'd-Dirâsâti'l-Halîc el-Arabî, 1985), 55.

⁹³ Yemânî, *Mecmû' buldâni'l-Yemen*, 149

⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye*, 1/582.

dîn Cevher b. Abdullah el-Uzamî'yi (öl. ?) zikretmek gerekir. Bu zatlar burada bir müddet kıraat dersleri vermişler ve birçok insan bunlardan faydalanmıştır.⁹⁵

Yemen Bölgesinde kıraat ilmine dair eğitim verilen fer'i merkezler, küçük yerleşim yeri olması hasebiyle bununla ilgili kısa bilgi vermeye çalışacağız. Bu merkezlerden Sadece Cible ile ilgili kısa bilgi vereceğiz. Sonra, diğer merkezler hakkında detaylı bir bilgiye ulaşamadığımız için sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

Cible, Yemen'de küçük bir yerleşim yeri olup, San'a'nın güneyinde bulunan İb şehrine bağlıdır.⁹⁶ Burada Abdullah b. Ahmed b. Es'ad Ebi'l-Heysen (öl. ?) yaşamıştır. Bu zatın fıkıh, kıraat ve nahiv alanında dönemin önemli âlimlerinden olduğu, ayrıca, *el-Îzâh fi'l-Kırâati's-seb', et-Tabsira fi'n-nahvi* ve Kaderiyye mezhebine reddiye olarak yazdığı *Kitâb fi Usûli'd-Dîn* adlı eserlerinin bulunduğu belirtilmiştir.⁹⁷ Diğer fer'i merkezler ise Melhame⁹⁸, Cebbe⁹⁹, Ehâza¹⁰⁰ ve Dehrân'dır.¹⁰¹ Buraların küçük köy veya kasaba mesabesinde olduğu, hatta bazılarının sadece kalıntılardan ibaret kaldığı belirtilmektedir. Buralarda birçok kıraat âlimi yetişmiş ve bu âlimlerin kıraat ilmine büyük katkıları olmuştur. Özellikle Melhame'de bulunan Ebu's-Suûd b. Hayran (öl. 418/1027) kıraat âlimi olup, fıkıh ve nahiv alanında dersler vermiştir. Kıraatlerde tasnifleri bulunan şeyhu'l-kurrâ Ali b. Süleyman el-Haydara (öl. 486/1093), onun talebeleri arasındadır.

Sonuç

Hz. Peygamber, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Yemen bölgesine, sahâbelerden başta Hz. Ali olmak üzere, Büreyde el-Eslemî ve Berâ b. Âzib'i ilkin San'a'ya göndermiştir. Bu sahâbilerin burada Kur'ân eğitimi vermeye başlamalarıyla beraber Yemen'de kıraat ilminin ilk temellerinin atıldığı söylenebilir.

Kıraat ilmini elde etmek için yapılan rihlelerin, söz konusu bölgede ortaya çıkan birikim açısından önemi büyüktür. Zira Yemen'deki kıraat birikiminin temelleri, ilim merkezleri olarak bilinen Mekke, Medine, Şâm ve Irak'a dayandığı tespit edilmiştir. Bu merkezler arasında yapılan ilmî seyahatlerle bu birikim daha da ileriye gitmiş ve bunun sonucunda Yemen bölgesi, âlimleri ve eserleri aracılığıyla kıraat ilmi alanında önemli bir konumda olduğu sonucuna varılmıştır. Yemen'deki kıraat birikimi açısından söz konusu hususlardan bir diğeri de Mushafların adedine dair ve Yemen Mushafı ile ilgili birikimlerdir. Bu birikimler neticesinde Yemen bölgesine Hz. Osman zamanında Mushaf gönderilip gönderilmediği hususu gündeme getirilmiş ve bu konuda birçok görüşe başvurulmuştur.

Yemen'de kıraat kültürü, ilk dönemlerde belli bir sınırlandırma içerisinde olmadığı tespit edilmiştir. Daha sonra İbn Mücâhid'in yedili tasnifi etrafında şekillenerek, tanımlanan yedili kıraat vakıası, bu bölgede sistemleşerek tedrisatta yaygınlaştırıldığı anlaşılmıştır. Endülüs İslâm coğrafyasında büyük oranda şekillenen yedili sistem müktesebatı, ed-Dânî ve eş-Şâtübî gibi âlimlerin eserleri, kıraat öğretiminde Yemen'de temel kaynak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Yemen

⁹⁵ Ca'dî, *Tabakât fukahâi'l-Yemen*, 226.

⁹⁶ Yemen'de küçük bir yerleşim yeri olup, San'a'nın güneyinde bulunan İb şehrine bağlıdır. Bugünkü adı, Cible'dir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâr Sadr, 1993), 2/106.

⁹⁷ İsmail b. Ali el-Ekva', *Hicru'l-ilm ve meâkilihî fi'l-Yemen* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1995), 2/94.

⁹⁸ Yemen'de eski bir köy olup İb şehrine takriben 12 km. uzaklıkta bulunmaktadır. bk. Ekva', *Hicru'l-ilm*, 4/219.

⁹⁹ Cebbe, Yemen'in Tâiz şehrinde bulunan ve Arap Yarımadasının en yüksek dağı (3070) olarak bilinen Sabr dağının etegindedir. Bugün harabe durumda olup sadece camiî ve hamam kalıntıları ayakta kalmıştır. bk. Hasan b. Ahmed b. Yâkûb el-Hamdânî, *Sifatu Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' (San'a: Mektebetu'l-İrşâd, 1999), 280.

¹⁰⁰ Habeş bölgesinde birkaç köyden müteşekkil olup İb şehrine bağlıdır.

¹⁰¹ Yemen'in bir köyü olup tahdiden yeri bilinmemektedir. bk. Yemânî, *Mecmûu-Buldâni'l-Yemen*, 3/335.

kıraat müktesebatı, sadece Yemen sınırlarıyla yetinmemiş diğer İslâm coğrafyalarından da beslendiği anlaşılmıştır. Öte yandan Yemen ürünü dönemin prestijli bazı eserlerin, gün yüzüne çıkarılmamasının bu müktesebatın eksik bir yanını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Umarız ki bu eserler, bir an önce gün yüzüne çıkarılarak, araştırmacıların dikkatine sunulur.

Yemen’de, kıraate dair ortaya çıkan birikimde, Yemen’lilerin bu ilimde ne kadar ilerde olduklarının sonucuna varılmıştır. Orada üzerinde ittifak edilen kıraatlere özen gösterildiği ve bir sorumluluk anlayışıyla bu kıraatlerin telakki edildiği, çalışmamızın içeriğinde vurgulanmıştır.

Kaynakça

Âlûsî. Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997.

Âşûr Saîd Abdülfettâh. “Ezher”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5.11.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ezher>

Askalânî. Şihâbuddîn Ebi'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Tehzibu't-tehzîb*. 15 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, 1414/1993.

Askalânî. Ahmed b. Ali b. Hacer. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1315/1995.

Bağdâdî. İsmail Paşa. *Hidâyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve eserü'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Maârif, 1951.

Belâzûrî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1407/1987.

Beyâtî. Adil Casim, “Irak-Eğitim ve Öğretimi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr>

Beseviyyi Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. *Kitâbü'l-ma'rifeti ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1410/1990.

Birişik. Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kıraat--ilim>

Bozkurt, Nebi. “Medine” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 2.11.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine>

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Ebû İbrahim el-Cûfi. *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l muhtasaru min umûri Rasûlillâhi ve sünnetihî ve eyyâmihî*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Tavku'n-Necât, 1422/2001.

Ca'dî. Ömer b. Semerete, *Tabakât fukahâi'l-Yemen*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2016.

Cermî. İbrahim Muhammed. *Mu'cemu 'Ulûmü'l-Kur'ân*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1422/2001.

Çakıcı. İrfan. *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2016.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp>

Decîlî. Muhammed Rıza Hasan. *el-Hayâtu'l-fikriyyetu fi'l-Yemen fi'l-karni's-sâdis el-hicrî*. Basra: Merkezu'd-Dirâsâti'l-Halîc el-Arabi, 1405/1985.

- Dağ, Mehmet. "İbn Mücâhid'in Kıraat Ekollerini Yedi ile Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım" *Ekev Akademi Dergisi*. 10/ 27 (2006), 81-104.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminde Şâz Kavramı-Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamın Tespitine Dair". *Ma'rife Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/2 (2007), 63.
- Demirci, Hatice. *Hicri İkinci Asırda Yemen'de Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Dimaşkî, Ebî Hafs b. Ömer b. Ali b. Âdil. *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ece, Abdurrahman, "Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim ve Öğretim Metodu". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2019), 291-314.
- Ekva'. İsmail b. Ali. *Hicru'l-İlm ve meâkilihî fi'l-Yemen*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1416/1995.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*. 4 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmau's-Sakâfî, 1425/2004.
- Haddâd, Muhammed Yahya. *et-Târîhu'l-âm li'l-Yemen*. 2 Cilt. San'a: Mektebetu'l-İrşâd, 1439/2008.
- Hâdî, İbrahim b. Muhammed b. Abdullah. *el-Fusûlu'l-lu'luiyyeti fî usûli fikhi'l-itreti'z-zekiyye ve a'lâm ümmeti'l-Muhammediyye*. thk. Muhammed Sâlim İzân. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1422/2001.
- Haddâd, Muhammed Yahya. *et-Târîhu'l-âm li'l-Yemen*. 2 Cilt. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1439/2008.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Resmu'l-Mushaf: Dirâsetun Lügaviyyetun Târîhiyyetun*. Irak: Dâr Ammâr, 2001.
- Hamdânî, Hasan b. Ahmed b. Yâkûb. *Sifatu Cezîreti'l-Arab*. thk. Muhammed b. Ali el-Ekva'. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1410/1999.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâr Sadr, 1397/1993.
- Hayyât, Ebû Amr Halifete b. *Kitâbü't-Tabakât*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1387/1967.
- Hazrecî, Safiyyuddîn Ahmed b. Abdullah. *Hülâsatu tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Mecdî Mansûr Seyyid eş-Şûrî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Ebî Hâtem Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Bustî, *Meşâhîr ulemâi'l-emsâr*, thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2019.
- Hicrî, Muhammed b. Ahmed. *Mecmû' buldânî'l-Yemen ve kebâiluhe*. thk. İsmail b. Ali el-Ekva'. 4 Cilt. Yemen: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1416/1996.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Ali. *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Debbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Ali. *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. Bergistresser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1327/2006.
- İbn Ebî Dâvûd. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhibbuddîn Abdussubhân Vâiz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

- İbn Hibbân. Ebî Hâtem Muhammed b. Ahmed el-Bustî. *Meşâhîr ulemâi'l-emsâr*. thk. Mecd b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fîda İsmail. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvâhid. 6 Cilt. Beyrut: Vizâretü'l-Ma'rife, 1395/1976.
- İbn Sa'd. Muhammed Manî' ez-Zuhrî. *Tabakâtu'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- Kâni'. Ebu'l-Hasen Abdullah b. *Mu'cemu's-sahâbe*. thk. Selahaddîn b. Sâlim el-Misrâtî Ebû Abdurrahman. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Garbi'l-Eseriyye, 2008.
- Kaysî. Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne an meâni'l-kirâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Mısır: Dâru'n-Nahda, 1960.
- Kenediyyi, Ebu Abdullah Behâuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Yâkub el-Cundî. *es-Sülûk fi Tabakâti'l-Ulemâi ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed b. Ali b. Hasan el-Ekva'. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1414/1993.
- Kuşeyrî. Ebu'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 2016.
- L. Bilge. Mustafa. "San'a". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sana>
- Mahmûd, Hasan Süleyman. *Târîhu'l-Yemen es-Siyasî fi'l-asri'l-İslâmî*. Bağdat: Mecmeu'l-İlmi'l-İrâki, 1969.
- Makdisî. Şemsuddîn Ebû Abdillâh. *Ahsenu't-takâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. thk. M.J.De Goeje. Kâhire: Mektebetü Madbûlî, 1411/1991.
- Mansûr. Abdullah Osman Ali. *İlmu'l-kirâât fi'l-Yemen min sadri'l-İslâm ile'l-karni'l-sâmin el-hicrî*. San'a: Selseletu İsdârât Câmiatu San'a, 1425/2004.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mushaf>.
- Muhammed, Târik Ebu'l-Vefâ. *Târîhu San'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1971.
- Muslim. Ebu'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Rakîhî. Ahmed Abdurrezzâk vd. *Fihrist mahtûtât mektebetü'l-Câmiu'l-Kebir San'a*. 4 Cilt. Yemen: Vizâretü'l-Evkâf, 1984.
- Râzî. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah b. Ahmed. *Târîhu Medîneti San'a*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1409/1989.
- Semâ'nî. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Şerafuddîn Ahmed. 13 Cilt. Hindistan: el-Fârûk el-Hadîseti li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1396/1977.
- Sicistânî. Ebî Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhibbuddîn Abdussübhân Vâiz. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- Suyûtî. Celâleddîn. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâreti's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1430/2009.

- Şelebî. Hind. el-Kırâât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ilâ muntasafi'l-Karni'l-hâmis el-hicrî. Tunus:Dâru'l-Arabiyye li'l- Kitâb,1983.
- Şevkânî. Muhammed b. Ali. *İthâfu'l-ekâbir bi isnâdi'd-defâtir*. thk. Halil b. Osman el-Cebûri es-Sebî. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1999.
- Şucâ. Abdurrahman Abdülvâhid. Târîhu'l-Yemen fi'l-İslâm fi'l-kurûni'l-erbaati'l-hicriyyeti'l-ulâ. San'a: el-İhsân,1434/2013.
- Şükrî. Ahmed Hâlid. vd. *Mukaddimât fi ilmi'l-kırâât*. Amman: Dâru Ammâr, 1422/2001.
- Taberî. Ebû Câ'fer b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Ebû Suhayb el-Kermî. 5 Cilt. Ürdün: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, 2009.
- Tayâlisi. Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Turkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hacer, 1419/1999.
- Tâzî, Abdülhâdî. "Karaviyyîn Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5.11.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaviyyin-camii>
- Tomar. Cengiz. "Yemen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 5 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yemen>
- Yaşaroğlu. Hasan. "Zeydiyye'nin İmamet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ 3 (2013), 113-132.
- Yemenî. Ali b. Süleyman el-Haydara. *Keşfu'l-müşkil fi'n-nahvi*. thk. Hâdî Atiyye Matar el-Hilâlî. 2 Cilt. Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1404/1984.
- Yemânî. Muhammed b. Ahmed el-Hicrî. *Mecmû'u' Buldâni'l-Yemen ve Kabeiluhe*. thk. İsmail b. Ali el-Ekva'. 2 Cilt. Yemen: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1316/1996.
- Yiğit, İsmail. "Zeytûne Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5.11.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeytune-camii>
- Zehebî. Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Summary

Yemen, where many states were established during the pre-Islamic period, is of great importance for the accumulation of culture and civilization. Therefore, the examination of developments in the state of the country's knowledge in the region during the eighth century, beginning in the prophetic period, will contribute to the transfer of this knowledge. Since the inception of Islam, the Prophet (peace and blessings be upon him) has shown a special interest in these places, and from the early Sahabites, he has sent to teach the Qur'an to the people who live there. During the Rashid Caliphs, Yemen became an easy-to-manage region as a result of intense political stability, adding an important area. Thus, the region has been enriched by the knowledge of the Qur'an, such as migration to the north or migration from north to south. Later in the Emevian and Abbasian period, the Islamic geography expanded considerably, and the influence of interaction with other cultures as well as internal dynamics began to be felt in the structure of the Arab-Islamic civilization. Because of the importance given to the garrison cities established by H.E. Omar, the laying of the foundations of Islamic sciences in Mecca, Medina, Sham and Iraq has taken sufficient place in the structure of the Islamic civilization. It has also benefited from this in Yemen. From this point on, the importance of knowledge life and cultural heritage has been highlighted in this context, with the aim of highlighting the role and significance of the Koran sciences in the organization of Korean knowledge in the Yemen region. Since the Saad period, Yemen has gained a notable central status in the field of Islamic sciences, mainly in Qur'an, Teffir and Hadith. Although his names have not been mentioned among the Kurat imams, he has grown many famous Kuras in the Yemen basin since the early years of his reign and has subsequently written many works on Kurat knowledge. Our study focused on the eighth Hicri asra ashram in the region of Yemen, especially on the Muslims of Yemen. Given the importance of the Yemeni region in its land accumulation, its origins and differences in the landscapes within the various regions, and the extent of their reputation, it has been shown that the data are limited to the first eight generations. Interactions between the regions were noted, including the state of the Kurat during the period before and after Ibn Muhajid (died 324/935) as well. Therefore, some names were given from the prophetic period, and the question was addressed through the relationship between the teachers' demands. The situation of the Muslims in the Yemeni Region from the early days and the controversial number of Muslims sent to the Islamic Sites during the Ottoman period include the Muslim of Yemen, which has been clarified in the light of information obtained from sources. Our research took advantage of the history of the Yemeni region, its layers, its subjects, as well as articles and theses. On the other hand, the names and works of the institutions and centers where the Qur'an and the Korah were made, and the important Korah alims that emerged in those periods, were discussed. Important findings have also been obtained from the study of the important roles of women in this field from the very beginning and the impact of accumulations in the region on the health of the population in other Emsar regions. Another objective of the study is to examine the effects of the region's accumulation from the eighth century of the history of the regional science centers in the Yemen region.